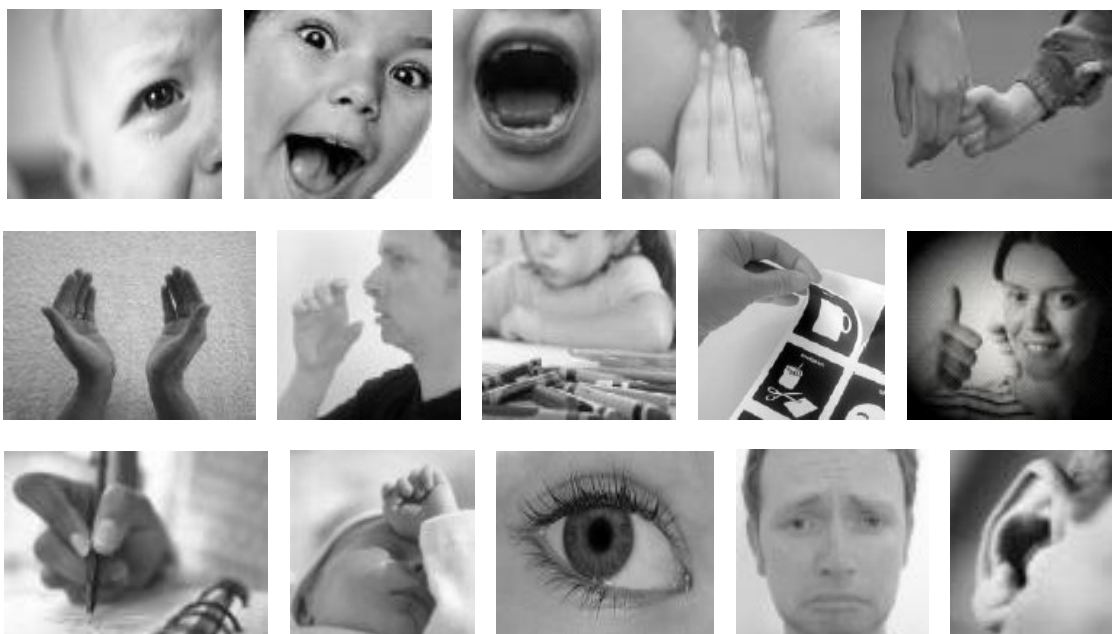

Bewust communiceren

Een cursus gericht op de communicatie tussen mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking en hun begeleiders, binnen Stichting De Driestroom.

Cursusmap

Afstudeerproject Logopedie
Hogeschool Utrecht
Ilona Krijgsheld en Josje van Seeters
Februari 2006

Auteursrechtverklaring

© 2006, Utrecht

De auteurs verklaren het volledige auteursrecht op hun werk te bezitten. Zij vrijwaren de afdeling Logopedie van de Hogeschool Utrecht voor alle vorderingen van derden betreffende de inhoud en vorm van de producten. Vermenigvuldiging en verspreiding van het product, is zonder toestemming van de afdeling Logopedie, projectbegeleiders en auteurs in gezamenlijk overleg, niet toegestaan. De auteurs zullen bij een eventuele publicatie, gebaseerd op het product, de afdeling Logopedie slechts vermelden na verleende toestemming.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	1
Gebruikersinformatie bij de cursus ‘Bewust communiceren’	2
Bronvermelding	5
1 Eerste bijeenkomst van de cursus: ‘Bewust communiceren’	6
1.1 Belang van (Totale) communicatie	8
1.2 Factoren die de communicatie tussen begeleider en cliënt belemmeren	10
1.3 Verschillende communicatieniveaus	13
1.4 Communicatieve benaderingswijze	16
1.5 Opdracht voor de tweede bijeenkomst	18
1.6 Afsluiting van de eerste bijeenkomst	20
2 Tweede bijeenkomst van de cursus: ‘Bewust communiceren’	21
2.1 Video-interactie begeleiding	23
2.2 Het belang van het gebruik van spel	25
2.3 (Spel)adviezen en ideeën m.b.t. stimuleren van communicatie	27
2.4 Afsluiting van de tweede bijeenkomst	29
Bijlagen	
<i>Eerste bijeenkomst</i>	
A Opdrachtenkaartjes bij activiteit 1	30
B Hand-out 1: ‘Communicatieniveaus’	33
C Hand-out 2: ‘Communicatievormen’	35
D Opdrachtenkaartjes bij activiteit 3	36
E Tabel behorend bij activiteit 4	42
F Hand-out 3: ‘Communicatieve benaderingswijze’	43
G Opdrachtformulier A t/m F behorend bij de video-opdracht	48
H Evaluatieformulier behorend bij de video-opdracht	58
<i>Tweede bijeenkomst</i>	
I Hand-out 4: ‘Aandachtspunten bij spel’	60
J Hand-out 5: ‘Spel en belevingsniveaus volgens Vermeer/Scholten’	63
K Hand-out 6: ‘(Spel)adviezen en ideeën’	64
L Opdrachtenkaartjes voor activiteit 3	70
M Evaluatieformulier m.b.t. de cursus	73
N Bewijs van deelname	75

Woord vooraf

Deze cursusmap is ontwikkeld in opdracht van Stichting De Driestroom. De cursusmap is onderdeel van een afstudeerproject van de opleiding Logopedie.

De cursusmap bevat een voorstel voor een cursus gericht op het optimaliseren van de communicatie tussen begeleiders en cliënten binnen Stichting De Driestroom. Het is de bedoeling dat de logopedisten van Stichting De Driestroom de cursus gaan geven aan de begeleiders binnen de stichting.

Voorafgaand aan het ontwikkelen van deze cursusmap zijn een literatuur- en een praktijkonderzoek uitgevoerd. Voor de resultaten hiervan wordt u verwezen naar het projectverslag behorend bij het afstudeerproject 'Bewust communiceren'. Door middel van het praktijkonderzoek is er een behoefte-inventarisatie uitgevoerd binnen Stichting De Driestroom, van waaruit de cursusmap is ontwikkeld.

Gebruikersinformatie bij de cursus 'Bewust communiceren'

Doel van de cursus:

De cursus heeft als doel het optimaliseren van de communicatie tussen begeleiders en cliënten binnen Stichting De Driestroom.

Door middel van deze cursus wordt er gestreefd naar een gedragsverandering bij de begeleiders van Stichting De Driestroom. Er wordt gewerkt aan het verhogen van het inzicht, de kennis en de vaardigheden van de begeleiders om zo de attitude m.b.t. communicatie te veranderen. Door het volgen van deze cursus leren de begeleiders communiceren op een manier waarop het interactie- en communicatieniveau van de cliënten optimaal zijn. In de cursus staat Totale Communicatie centraal, daarnaast spelen de verschillende communicatieniveaus en communicatieve benaderingswijzen een belangrijke rol. Ook is er aandacht voor spel en worden er adviezen en ideeën gegeven met betrekking tot het stimuleren van communicatie.

Doelgroep van de cursus:

De *directe doelgroep* zijn de begeleiders die werkzaam zijn binnen Stichting De Driestroom. Zij worden in de cursusmap aangeduid als de cursisten.

De *indirecte doelgroep* zijn de cliënten van Stichting De Driestroom met communicatieniveau 1 of 2 (in mindere mate voor cliënten met communicatieniveau 3). Voor uitleg over de verschillende communicatieniveaus, zie het projectverslag of hand-out 1: 'Communicatieniveaus' in bijlage B.

Gebruikers van de cursus:

De logopedisten van Stichting De Driestroom zijn degenen die de cursus uitvoeren. Zij worden in de cursusmap de cursusleider genoemd.

Uitvoering van de cursus:

Deze cursusmap bevat een voorstel voor een cursus. Voorafgaand aan de cursus kan de cursusleider bepalen aan welke onderdelen van de cursus hij/zij mogelijk meer of minder tijd wil besteden. Het is mogelijk dat de cursusleider ervoor kiest een werkvorm toe te voegen of een onderdeel in mindere mate aan bod te laten komen.

Aantal cursisten dat aan de cursus deelneemt

Aangeraden wordt om, per keer dat de cursus wordt uitgevoerd, 12-14 cursisten deel te laten nemen aan de cursus. De cursisten kunnen per cursus ingedeeld worden op grond van werklocatie. Dit is praktisch gezien het beste haalbaar.

Planning van de bijeenkomsten

De cursus bestaat uit twee bijeenkomsten. Tussen de twee bijeenkomsten moet een periode van een maand gepland worden. Deze maand is nodig om de cursisten de tijd te geven de vaardigheden in de praktijk toe te passen en de opdracht voor de tweede bijeenkomst voor te bereiden.

Duur van de cursus

Voor elke bijeenkomst staat ongeveer drie uur. Inclusief een pauze, wordt er aangeraden om één dagdeel, een ochtend of een middag, te plannen per bijeenkomst.

Vorbereidingen

Voorafgaand aan de bijeenkomsten moet de cursusleider een aantal zaken voorbereiden. Deze voorbereidingen zijn beschreven per bijeenkomst. De cursisten hoeven voor de eerste bijeenkomst niets voor te bereiden. Voor de tweede bijeenkomst is er, zoals hierboven genoemd, een opdracht voor te bereiden door de cursisten. Daar hebben zij een maand de tijd voor.

Opbouw van de cursusmap:

Allereerst zijn er in de cursusmap de uitgeschreven twee bijeenkomsten te vinden. De beschrijving van de bijeenkomsten start met de doelen en de inhoud van de bijeenkomst.

Daarna volgt een lijst met 'Vorbereidingen voor de cursusleider', hierop staat aangegeven wat de cursusleider voorafgaand aan de bijeenkomsten moet regelen (bijvoorbeeld: kopieën, materiaal voor rollenspel en andere hulpmiddelen). De voorbereidingen staan ook per activiteit vermeld in de bijeenkomsten.

Opbouw van de activiteiten

Per activiteit worden steeds de volgende punten toegelicht:

Doel:

Het doel van de activiteit geformuleerd vanuit de cursisten.

Onderdelen leercyclus:

Hieronder staan de onderdelen uit de leercyclus van Kolb (in Kallenberg, 2000): voorbereiden, informeren, oefenen en integreren. Bij toepassing van deze vier onderdelen in de cursus leren cursisten actief door voelen, denken en doen. Voor iedere cursist is er een kans op effectief leren tijdens het onderdeel dat overeenkomt met zijn of haar eigen leerstijl.

Werkvorm:

Onder dit kopje wordt de werkvorm beschreven, bijvoorbeeld: leergesprek, een brainstorm, een rollenspel of het bekijken van een video.

Vorbereiding voor de cursusleider:

Per activiteit worden de voorbereidingen voor de cursusleider nog eens genoemd, dit komt het overzicht ten goede.

Groepsvorm en -grootte:

Hieronder wordt beschreven of een activiteit centraal plaatsvindt of in subgroepjes van twee of drie cursisten.

Duur van de activiteit:

Het aantal minuten dat de activiteit kost. Het aantal minuten is een schatting en kan gezien worden als een leidraad.

Hulpmiddelen:

De hand-outs, apparatuur en materialen die nodig zijn om de activiteit uit te voeren.

Uitvoering:

De uitgebreide beschrijving van stappen die de cursusleider kan volgen om de activiteit op een goede manier uit te voeren.

In de beschrijving van de bijeenkomsten staat elke activiteit steeds op een nieuwe pagina.

Bijlagen

In de bijlagen zijn de hand-outs die behandeld worden, de evaluatieformulieren en de opdrachtkaartjes en -formulieren voor de bijeenkomsten te vinden. Aangeraden wordt om per bijeenkomst een mapje te maken met de hand-outs die behandeld worden. Deze kan bij aanvang van de bijeenkomst uitgereikt worden. De overige formulieren en opdrachtenkaartjes worden gedurende de bijeenkomst uitgedeeld. De momenten waarop dit gebeurt, staan beschreven bij de activiteiten.

Bronvermelding

Achter in de cursusmap vindt u een lijst met bronnen die zijn gebruikt bij het ontwikkelen van de cursus. Deze bronnen zijn in de beschrijving van de bijeenkomsten en op de bijlagen niet steeds genoemd.

Bronvermelding

Amelsvoort, H. van, e.a. (2005). *Spelend ontwikkelen: een inventarisatie van spelmogelijkheden en vormen van spelbegeleiding voor verstandelijk gehandicapten*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.

Blokhuis, A. & N. van Kooten (2003). *Je luistert wel, maar je hoort me niet*. Utrecht: Agiel.

Bos, H.F. & M.J.M Heim (1997). Communicatie en interventie. In: G.H. van Gemert & R.B. Minderaa (2000). *Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (pag. 134-146). Assen: Van Gorcum & Comp.

Dungen, L. van den & N. den Boon (2001). *Beginnende communicatie; Therapieprogramma voor communicatieve functies in de preverbale en vroegverbale fase*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Granlund, M. & C. Olsson (1997). *Eerst observeren, dan communiceren*. Utrecht: Elsevier / De Tijdstroom.

Heim, M.J.M. & V.M. Jonker (1996). *De implementatie van het programma communicatieve ontwikkeling van niet-sprekende kinderen en hun communicatie partners: een evaluatie-onderzoek*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Hendriksen, J. (2005). *Cirkelen rond Kolb: begeleiden van leerprocessen*. Soest: Nelissen.

Kallenberg, A.J. (2000). *Leren (en) doceren in het hoger onderwijs*. Utrecht: Lemma.

Lemmens, D., A. Haarhuis & S. Koning (1991). *Begrijpen en begrepen worden; totale communicatie met verstandelijk gehandicapte kinderen*. Utrecht: Fiad-Wdt.

Leeuwen, W.A.L. van (2005). Mensen met een verstandelijke handicap. *Vademecum Zorg voor verstandelijk gehandicapten*, maart, pag. 1010-1 t/m 1010-14.

Oskam, E., W. Scheres (2005). *Totale communicatie*. Maarsen: Elsevier gezondheidszorg.

Timmers-Huigens, D. (2005). *Ervaringsordening; Mogelijkheden voor mensen met een verstandelijke handicap*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.

Vos, M. de (red), (2001). *Bijzondere zorg voor bijzondere kinderen: De begeleiding van ernstig gehandicapte kinderen in het ziekenhuis*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.

1 Eerste bijeenkomst van de cursus: 'Bewust communiceren'

(Totale duur van deze bijeenkomst is afhankelijk van de gekozen onderdelen)

Hoofddoel van de eerste bijeenkomst van de cursus:

De cursisten communiceren op een manier waarop zowel het interactie- als het communicatieniveau van de cliënt optimaal zijn.

Subdoelen van de eerste bijeenkomst van de cursus:

- De cursisten ondervinden het belang van het gebruik van Totale Communicatie.
- De cursisten sporen factoren op die de communicatie tussen begeleider en cliënt belemmeren en spelen hierop in.
- De cursisten schatten de verschillende communicatieniveaus van cliënten binnen Stichting De Driestroom in.
- De cursisten selecteren passende communicatieve benaderingswijzen en passen deze toe in de interactie met cliënten.
- De cursisten beschikken over een juiste attitude in de vorm van een basishouding van Totale Communicatie en laten dit zien in interactie met een cliënt (op een video-opname).

Opbouw van de bijeenkomst

- Opening:

- Voorstellen.
- Doel van de cursus en eerste bijeenkomst bespreken.
- Cursusopzet bespreken (afhankelijk van wat de cursusleider aan activiteiten uitkiest).

- Activiteiten:

- 1 Belang van (Totale) communicatie
- 2 Factoren die communicatie met de cliënt belemmeren
- 3 Verschillende communicatieniveaus
- 4 Communicatieve benaderingswijze
- 5 Opdracht voor de volgende bijeenkomst

- Afsluiting van de eerste bijeenkomst

Vorbereidingen voor de cursusleider (eerste bijeenkomst):

- Voor activiteit 3: Regel een camera en plan een hele dag voor het maken van video's van cliënten. Maak het liefst beelden van cliënten van de locatie waar de cursisten werken (voor verdere uitleg zie activiteit 3).
- Maak een tijdsschema met de te behandelen onderdelen, geschatte duur en pauzes.
- Kopieer voor iedere cursist:
 - o Hand-out 1: 'Communicatieniveaus' (bijlage B)
 - o Hand-out 2: 'Communicatievormen' (bijlage C)
 - o Hand-out 3: 'Communicatieve benaderingswijze' (bijlage F)
- Stel voor iedere cursist een mapje samen met alle hand-outs. Doe daar een schrijfblok of lege schrijfborden bij en een pen.
- Kopieer (voor twee- of drietallen):
 - o Opdrachtenkaartjes voor activiteit 1, bijlage A (ook uitknippen)
 - o Opdrachtenkaartjes bij activiteit 3, bijlage D (ook uitknippen)
 - o Opdracht- en evaluatieformulieren, bijlagen G en H, behorend bij opdracht voor tweede bijeenkomst. Bij de opdracht staat beschreven hoeveel kopieën er van elk formulier gemaakt moeten worden.
- Zet de tabel behorend bij activiteit 4, bijlage E, op een sheet of teken hem op een bord/groot papier.
- Regel een televisie met videorecorder.
- Regel een flap-over, groot schrijfbord, of projector en stiften/krijt.
- Schrijf of zet, bij onderdelen waar dit mogelijk/nodig is, vooraf de sleutelwoorden (vaak dikgedrukt) op bord of op sheet.
- Zorg voor spel materiaal dat tijdens rollenspelen gebruikt kan worden.
- Regel koffie/thee/lunch e.d.

1.1 Belang van (Totale) communicatie

Doel:

- De cursisten ondervinden het belang van het gebruik van Totale Communicatie.

Onderdelen leercyclus:

Vorbereiden en informeren.

Werkvorm:

Een *introductieoefening* in tweetallen waarin het belang van Totale Communicatie door de cursisten wordt ondervonden. Daarna volgt een *leergesprek* over Totale Communicatie waarin de cursisten overtuigd worden van het belang van Totale Communicatie in de communicatie met mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking.

Vorbereiding voor de cursusleider:

De cursusleider kopieert de opdrachtenkaartjes bij activiteit 1 en knipt deze uit. Ook schrijft de cursusleider vooraf belangrijke steekwoorden m.b.t. Totale Communicatie op een bord of op een sheet. Deze worden tijdens het leergesprek gebruikt.

Groepsvorm en -grootte:

Deze activiteit vindt eerst in tweetallen plaats, daarna volgt een plenaire bespreking van de oefening met daarop een leergesprek geleid door de cursusleider.

Duur van de activiteit:

20 minuten.

Hulpmiddelen:

- Opdrachtenkaartjes bij activiteit 1 (bijlage A);
- Schrijfbord met krijt / stift of overheadprojector.

Uitvoering:

Introductie oefening:

De cursisten verdelen zich in tweetallen. De cursusleider deelt de opdrachtenkaartjes uit en vertelt wat de bedoeling is van deze activiteit. De cursisten gaan aan de hand van de opdrachtenkaartjes, boodschappen aan elkaar overbrengen zonder te spreken. Zij mogen allerlei vormen van communicatie gebruiken, zoals lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden aanraken of iets laten zien, maar gesproken taal is verboden.

De cursisten voeren na de uitleg de opdracht uit. Voor iedere cursist is er een kaartje met een boodschap, zodat elke cursist de opdracht moet uitvoeren. Na uitvoering van de opdracht, bespreekt de cursusleider samen met de cursisten welke ervaringen de opdracht heeft opgeleverd.

Leergesprek:

Na de introductieoefening volgt het leergesprek dat geleid wordt door de cursusleider. De cursusleider maakt door middel van de vorige oefening duidelijk waarom het gebruik van meerdere vormen van communicatie tegelijk zo belangrijk is. De cursusleider koppelt de ervaringen van de cursisten aan de volgende leerstof.

Definitie van communicatie volgens Granlund & Olsson (1997):

'Communicatie is de uitwisseling van boodschappen tussen twee of meer personen. Alles wat een persoon doet, intentioneel (met bewuste bedoelingen) of niet-intentioneel, kan een boodschap overbrengen, mits er een ontvanger is die, intentioneel of niet-intentioneel, de boodschap ontvangt en hierop reageert'.

- Volgens deze definitie betekent dat dus dat alle mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking communiceren, op welk communicatief of cognitief niveau zij ook functioneren.
- De definitie van Granlund & Olsson sluit aan bij het begrip Totale Communicatie.

Omschrijving van het begrip Totale Communicatie:

- **Basishouding**, waarin een bewuste communicatieve houding van de omgeving van de cliënt centraal staat.
- Het is belangrijk dat men **openstaat voor de communicatiemogelijkheden van de cliënt**.
- Men moet de cliënt in dagelijkse situaties alle **kansen en mogelijkheden bieden** om op zijn niveau te communiceren.
- **Gebruik maken van de communicatievormen van de cliënt** zelf om zo de mogelijkheden van de cliënt om te communiceren te ontwikkelen en te stimuleren.
- **Filosofie** die ten grondslag ligt aan Totale Communicatie (Bos & Heim, 1997): *'communicatie is een interactieproces van mens tot mens dat niet gefrustreerd mag worden door het tevoren uitsluiten van welke communicatievorm dan ook. Elk mens heeft recht op communicatie, en daarom moet alles wat communicatie tot stand kan helpen brengen, benut worden.'*
- Doordat communicatie met cliënten een **niveaueverschil** oplevert, zal de **omgeving** zich moeten aanpassen om interactie mogelijk te maken. Iedereen rond de cliënt zal Totale Communicatie moeten toepassen omdat communiceren de hele dag en overal plaatsvindt.

Voor het zo optimaal mogelijk laten verlopen van de communicatie met cliënten is het toepassen van Totale Communicatie (TC) onmisbaar.

1.2 Factoren die de communicatie tussen begeleider en cliënt belemmeren

Doel:

- De cursisten sporen factoren op die de communicatie tussen begeleider en cliënt belemmeren en spelen hierop in.

Onderdelen leercyclus:

Vorbereiden en informeren.

Werkvorm:

Door middel van een *tweegesprek* met daarna een *plenaire bespreking* worden de factoren die de communicatie tussen begeleider en cliënt belemmeren opgespoord.

Vorbereiding voor de cursusleider:

De cursusleider zorgt voor een bord of groot papier waarop geschreven kan worden tijdens de activiteit.

Groepsvorm en -grootte:

Deze activiteit vindt eerst in een *tweegesprek* plaats, met daarna een *plenaire bespreking*. Na deze bespreking volgt een *leergesprek*.

Duur van de activiteit:

20 minuten

Hulpmiddelen:

- Schrijfbord met krijt / stift of overheadprojector;
- Pennen en papier voor de cursisten.

Uitvoering:

Tweegesprek:

De cursisten verdelen zich in tweetallen en proberen samen antwoorden te vinden op de volgende vragen:

- Welke factoren kunnen van negatieve invloed zijn op de communicatie tussen begeleiders en cliënten?
- Waarom kunnen deze factoren van negatieve invloed zijn?

De cursisten schrijven de antwoorden op de vragen op.

Plenaire bespreking:

Daarna volgt een *plenaire bespreking* van de antwoorden van de verschillende tweetallen. De cursusleider schrijft de factoren, die de cursisten noemen, op het bord. De cursusleider vult de cursisten aan, of stuurt hen in de juiste richting door het geven van aanwijzingen of het noemen van de volgende factoren:

Factoren die communicatie belemmeren kunnen veroorzaakt worden door de cliënt, door de begeleider zelf of door externe factoren.

Cliëntgebonden factoren:

- Omdat de algehele ontwikkeling van cliënten op een lager niveau blijft is er ook een **vertraging in de communicatieve ontwikkeling**.
- Met cliënten moet **op een andere manier gecommuniceerd worden** dan alleen door middel van gesproken taal. Voor mensen met een ernstige verstandelijke / meervoudige beperking blijven symbolen (woorden, pictogrammen etc.) veel te moeilijk.
- Cliënten **voelen niet altijd bewust behoeftes** en als zij wel iets duidelijk willen maken uiten ze hun bedoelingen op een zeer onhandige en soms ook lastige manier. Vaak ziet men het **gedrag en de lichaamstaal** wel, maar is het **moeilijk te interpreteren**.
- Cliënten lijken soms wel het één en ander te begrijpen, maar dit komt doordat zij aan de **intonatie** horen, aan de **lichaamstaal** (o.a. mimiek en gebaren) zien en in de **situatie** begrijpen wat er bedoeld wordt. **De ontwikkeling van het spreken en begrijpen van taal gaat vaak niet gelijk op**.
- Cliënten hebben moeite met het communiceren met **beurtwisselingen**, in interacties. Er worden onvoldoende verbanden gelegd tussen een reactie geven en een reactie krijgen en andersom.
- **Het tempo van informatieverwerking verloopt langzamer** waardoor het vaak langere tijd duurt voor er een reactie komt in de interactie.
- Cliënten hebben vaak **motorische beperkingen waardoor communicatiemiddelen moeilijk inzetbaar zijn**. Het kost sommige cliënten veel moeite een hulpmiddel te gebruiken en initiatief te nemen. Er is geen bewegingservaring die nodig is om zelf een middel te gaan gebruiken.

Begeleidergebonden factoren

- De **boodschap** van de cliënt wordt **verkeerd geïnterpreteerd** door de begeleider.
- Door de **(snelle) handelwijze van begeleiders** die proberen te voldoen aan alle behoeften van de cliënt wordt de **kans ontnomen om zelf bewust ervaringen op te doen** (ervaringen opdoen is een voorwaarde om te komen tot een goede communicatie).
- Het **begrip van cliënten wordt overschat** omdat zij soms heel wat lijken te begrijpen. Zij begrijpen echter *de manier waarop* je iets zegt. Ze begrijpen vaak niet *wát* je inhoudelijk bedoelt. (zie ook cliëntgebonden factoren)
- Handelingen of gebaren gaan **te snel** voor cliënten, woorden verdwijnen in de lucht, de inhoud van het gesprek is **te hoog gegrepen**.
- Door de begeleiders wordt een **ander communicatiemiddel** gebruikt om te communiceren (bijvoorbeeld spraak); het hulpmiddel van de cliënt wordt **te weinig gemodelleerd** waardoor de cliënt niet inziet hoe hij dit hulpmiddel moet gebruiken.
- Begeleiders zien communicatie soms als een los onderdeel, terwijl de **gehele dag** gecommuniceerd wordt. Het afstemmen op de cliënt en zijn communicatiemogelijkheden moet een **basishouding** zijn waarmee je binnenkomt en die je aan het eind van de dag pas weer "uitzet".
- Begeleiders weten vaak wel wat cliënten qua communicatie wel en niet kunnen. Zij proberen hier op af te stemmen, maar het **totaalbeeld** (het waarom en hoe kan ik er nog meer uithalen) is nog **niet volledig duidelijk**.

Externe factoren:

- **Tijdsdruk.**
- Veel cliënten die om **(medische) zorg** vragen.
- **Onverwachte gebeurtenissen.**

Opmerking:

Het is tijdens de interviews, die voorafgaand aan het ontwikkelen van de cursus zijn afgenomen, opgevallen dat begeleiders alleen externe factoren noemen die de communicatie beïnvloeden. Dat is op zich prima, want daar is men zich bewust van en daar wil men zoveel mogelijk rekening mee houden. Maar als begeleiders echt resultaat willen krijgen op de momenten dat ze 100% aandacht hebben voor een cliënt, dan zullen ze hun eigen houding en communicatie aan moeten passen, want de cliënt verandert die van hem niet! De cliënt moet van de begeleiders leren en zien hoe het moet, de begeleiders zijn het voorbeeld! Door veel voor te doen en te herhalen zal een cliënt de begeleiders waarschijnlijk na gaan doen en misschien zelf initiatief gaan nemen. In deze cursus wordt besproken hoe met de cliënt- en begeleidergebonden factoren omgegaan kan worden.

1.3 Verschillende communicatieniveaus

Doel:

- De cursisten schatten de verschillende communicatieniveaus van cliënten binnen Stichting De Driestroom in.

Onderdelen leercyclus:

Voorbereiden, informeren, oefenen en integreren.

Werkvormen:

Deze activiteit bestaat uit twee onderdelen:

Deel 1:

Aan de hand van verduidelijkende *videobeelden* en hand-out 1: 'Communicatieniveaus' worden de kenmerken van de verschillende communicatieniveaus geïllustreerd. Daarna krijgen de cursisten de opdracht om zelf het communicatieniveau van een cliënt op de video in te schatten.

Deel 2:

De cursisten *oefenen en integreren* het inschatten van de verschillende communicatieniveaus, door middel van de opdrachten:

- 2.A. *Discussie over en presentatie van cliënten met verschillende communicatieniveaus;*
- 2.B. *Rollenspel: Spiegelen van communicatief gedrag;*
- 2.C. *Verschillende communicatievormen die per niveau gebruikt kunnen worden.*

Voorbereiding voor de cursusleider:

Deel 1:

De cursusleider maakt video-opnames waarop de communicatieniveaus 1, 2 en 3 (zie hand-out 1 'Communicatieniveaus') te zien zijn. De cursusleider maakt voor elk communicatieniveau een opname van zowel een volwassen cliënt als een kind met dat niveau.

Neem voor het eerste gedeelte van deel 1 op video (achter elkaar) de verschillende communicatieniveaus op; dus eerst niveau 1, dan 2 en 3. Het maakt niet uit of de cliënten volwassenen of kinderen zijn, als er in totaal van elk niveau maar steeds één kind en één volwassen cliënt is gefilmd.

Voor het tweede gedeelte van deel 1 worden er ook weer beelden opgenomen van kinderen en volwassen cliënten met niveau 1, 2 en 3, maar nu door elkaar, bijvoorbeeld eerst 2, dan 3 en als laatste een cliënt met niveau 1. Dit is nodig omdat de cursisten dan zelf moeten motiveren waarom een cliënt communiceert op niveau 1, 2 of 3.

Tip:

Neem een half uur aan videobeelden per cliënt op, maak daarna een selectie van beelden waarop goed te zien is waarom de cliënt juist op dat communicatieniveau functioneert. Zorg ervoor dat de communicatieve kenmerken van de cliënt te zien zijn en ook de interactie tussen de cliënt en een begeleider.

De videobeelden worden gemaakt binnen Stichting De Driestroom en met toestemming van de ouders/verzorgers van de cliënt of de cliënt zelf.

Deel 2:

De cursusleider kopieert voor opdracht 2B eenmaal alle opdrachtenkaartjes en knipt deze uit. Daarnaast kopieert de cursusleider hand-out 1 'Communicatieniveaus' voor alle cursisten.

Voor opdracht 2C kopieert de cursusleider hand-out 2: 'Communicatievormen' voor alle cursisten en schrijft vooraf de genoemde vragen op een bord.

Groepsvorm en grootte:

Tijdens het bespreken van de hand-out en het bekijken van de videobeelden (deel 1) participeert de gehele groep tegelijkertijd. Daarna wordt de groep opgesplitst in tweetallen (bij deel 2).

Duur van de activiteit:

90 minuten

Hulpmiddelen bij activiteit:

- Televisie met videorecorder;
- Videoband(en) met beelden van cliënten met communicatieniveaus 1-2-3;
- Hand-out 1: 'Communicatieniveaus' (bijlage B);
- Voor opdracht 2A: Pennen en papier;
- Voor opdracht 2B: Opdrachtenkaartjes (bijlage D);
- Voor opdracht 2C: Hand-out 2: 'Communicatievormen' (bijlage C) en een schrijfbord met stift/krijt om vragen die beantwoord moeten worden op te schrijven.

Uitvoering:

Deel 1:

De cursusleider laat de cursisten hand-out 1: 'Communicatieniveaus' voor zich nemen en illustreert met de videobeelden de communicatieve kenmerken van cliënten op communicatieniveaus 1, 2 en 3.

- De cursusleider laat het fragment waarop een cliënt met communicatieniveau 1 staat zien en bespreekt aan de hand van de beelden de communicatieve kenmerken.
- Idem voor communicatieniveau 2.
- Idem voor communicatieniveau 3.

Daarna laat de cursusleider opnieuw één voor één beelden van verschillende communicatieniveaus zien, die niet meer in de volgorde 1, 2 en 3 getoond worden.

Stap voor stap betekent dit:

- De cursusleider laat het fragment van een cliënt (met bijvoorbeeld niveau 2) zien.
- De cursusleider laat de cursisten de communicatieve kenmerken van de cliënt zoeken.
- Samen bepalen de cursisten op welk communicatieniveau de cliënt communiceert. Zij moeten motiveren waarom zij de cliënt indelen bij het door hen gekozen communicatieniveau. De cursusleider bevestigt of dit klopt.
- Idem voor de overige fragmenten.

De cursusleider bespreekt na uitvoering van deel 1 waarom de cursus speciaal gericht is op niveau 1 en 2, en in mindere mate voor niveau 3.

Redenen hiervoor zijn:

- Uit praktijkonderzoek is gebleken dat er vooral behoefte is aan meer kennis en vaardigheden op het gebied van communiceren met cliënten op niveau 1 en 2.
- Cliënten binnen Stichting De Driestroom:
 - o zijn mensen met een (zeer) ernstige tot matige verstandelijke beperking;
 - o functioneren op communicatieniveaus 1, 2 en 3 van de hand-out.

- Wanneer er ook aan communicatieniveau 3 veel aandacht wordt besteed, zou er in de cursus te veel informatie ineens gegeven worden.

Deel 2:

Hieronder worden drie opdrachten beschreven die bij deel 2 van deze activiteit aan bod komen.

2A: Discussie en presentatie (voorbereiden): cliënten met verschillende communicatieniveaus.

- De cursisten worden in tweetallen verdeeld.
- In tweetallen discussiëren de cursisten over eigen cliënten die volgens hen vallen onder niveau 1, 2 of 3.
- De cursisten schrijven op welke cliënten volgens hen onder niveau 1, 2 of 3 vallen.
- Het tweetal selecteert dan de cliënt waarvan zij zeker weten dat deze ingedeeld is bij het juiste niveau en waar ze beide een goed beeld van hebben. Ze noteren de communicatieve kenmerken van de cliënt.
- Elk tweetal presenteert aan de groep welke cliënt zij hebben uitgekozen en geven voorbeelden bij de communicatieve kenmerken (passend bij het niveau) voor de groep.
- Samen met de rest van de groep wordt besproken of de redenering van het tweetal, om de cliënt bij dat niveau in te delen, klopt.

2B: Rollenspel (oefenen en integreren): Spiegelen van communicatief gedrag.

- De groep wordt in tweetallen verdeeld en de opdrachtkaartjes bij activiteit 3 worden uitgedeeld.
- Ieder tweetal speelt een ander rollenspel. Er zijn zes verschillende rollenspelen. Eén cursist speelt de cliënt (rol A) en de ander speelt de begeleider (rol B). Per rol staat op het kaartje beschreven wat de cursisten moeten doen (de kaartjes bij deze opdracht zijn te vinden in bijlage D). De cursisten beslissen zelf wie rol A speelt en wie rol B.
- Tijdens het rollenspel wordt het communicatief gedrag van cliënten op niveau 1, 2 en 3 uitgebeeld door de cursist met rol A, en gespiegeld door de cursist met rol B.

Door middel van het 'spiegelen' van het gedrag van de cliënt worden begeleiders zich ervan bewust hoe een cliënt de wereld om zich heen beleeft en kunnen zij erachter komen wat er omgaat in het hoofd van de cliënt. De cliënt herkent zijn eigen gedrag in het gespiegelde gedrag van de begeleider en kan zich op die manier begrepen voelen.

2C: Verschillende communicatievormen die per niveau gebruikt kunnen worden (informerend en oefenen)

- De cursusleider laat de cursisten hand-out 2: 'Communicatievormen' voor zich nemen.
- Bij deze opdracht worden de rollen die gespeeld zijn bij het spiegelen (opdracht 2B) besproken. Er wordt dieper ingegaan op de manier van communiceren met de cliënt (wanneer er een probleem zoals geschetst bij opdracht 2B aan de orde is).
- De begeleiders bespreken aan de hand van hand-out 2: 'Communicatievormen' de volgende vragen met elkaar (vragen vooraf op bord schrijven):
 - o Welke communicatievormen kan ik in deze situatie met die cliënt gebruiken?
 - o Waarom doe ik dat?
 - o Waarom gebruik ik andere vormen niet? En waarom niet?
 - o Wat zou ik nog willen gebruiken naast wat ik nu al doe? En waarom?
- De cursusleider vat de gegeven antwoorden samen.

1.4 Communicatieve benaderingswijze

Doel:

- De cursisten selecteren passende communicatieve benaderingswijzen en passen deze toe in de interactie met cliënten.

Onderdelen leercyclus:

Voorbereiden, informeren en oefenen.

Werkvormen:

Als *introdactie* wordt een *tabel* uit het verslag van het afstudeerproject gebruikt. Deze tabel is te vinden in bijlage E. De tabel laat zien wat begeleiders tijdens de interviews, voorafgaand aan de ontwikkeling van de cursus, hebben geantwoord op de vraag "Hoe maak je contact met de cliënt?". Bij deze activiteit bespreekt de cursusleider met de cursisten waarom voor bepaalde manieren van contact maken wordt gekozen.

Aanvullend op deze bespreking wordt de theorie uit *hand-out 3: 'Communicatieve benaderingswijze'* besproken. Hierin staat waarmee je rekening moet houden bij het communiceren met een cliënt met een verstandelijke/meervoudige beperking.

Om de vaardigheden te oefenen wordt een *rollenspel* gespeeld. Hierdoor leren de begeleiders op een juiste wijze contact maken, onderhouden en afronden met cliënten met verschillende communicatieniveaus en worden zij zich ervan bewust wat het doel hiervan is.

Voorbereiding voor de cursusleider:

De cursusleider drukt de tabel uit het projectverslag op een sheet af of tekent deze op een bord/groot papier.

De cursusleider kopieert hand-out 3: 'Communicatieve benaderingswijze' voor alle cursisten.

Groepsvorm en -grootte:

Het bespreken van de tabel en de hand-out gebeurt centraal. Het rollenspel wordt in twee of drietallen gespeeld. Enkele rollenspelen worden centraal gespeeld en besproken.

Duur van de activiteit:

40 minuten

Hulpmiddelen:

- Tabel bij activiteit 4 (bijlage E) (op sheet of op bord);
- Hand-out 3: 'Communicatieve benaderingswijze' (bijlage F);
- Bord/flap-over/overheadprojector met stiften/krijt.

Uitvoering:

Introductie:

De tabel uit het projectverslag wordt besproken. Aan de cursisten wordt gevraagd of zij kunnen motiveren waarom er op deze manieren contact gemaakt wordt.

Bespreking hand-out:

Na de introductie laat de cursusleider de cursisten hand-out 3 'Communicatieve Benaderingswijze' voor zich nemen. De cursusleider neemt de verschillende punten van de communicatieve benaderingswijze met de cursisten door en motiveert waarom verschillende punten belangrijk zijn. De cursusleider laat de cursisten hierover meedenken.

Rollenspel:

De groep wordt verdeeld in tweetallen, de ene cursist speelt een cliënt met communicatieniveau 1, 2 of 3. De andere cursist is de begeleider die in de interactie met de cliënt de juiste communicatievormen gebruikt en laat zien dat er gebruik gemaakt wordt van een onderdeel uit hand-out 3: 'Communicatieve Benaderingswijze'. Door de cursisten kan gekozen worden uit de volgende onderdelen: Gezamenlijke aandacht, Beurtnemen, Uitlokken en aansporen van communicatie en Aanbieden van prikkels. Het maakt hier niet uit dat sommige onderdelen door meerdere tweetallen worden gekozen.

De cursisten (die de cliënten spelen) kiezen zelf op welk communicatieniveau ze functioneren. Dit kan aan de hand van een cliënt op hun eigen groep zijn.

De cursisten moeten zelf steeds kunnen beredeneren waarom ze iets doen en waarom ze voor die wijze kiezen of juist niet kiezen.

Het rollenspel wordt eerst geoefend, de cursusleider loopt dan rond voor het geven van feedback. Na het oefenen doen enkele groepjes (2 of 3) voor de groep hun geoefende rollenspel voor. De cursist, die begeleider speelt, vertelt waarom zij op haar manier handelde en de cursist, die cliënt speelt, vertelt hoe zij dit ervaren heeft. De cursusleider vat steeds samen.

1.5 Opdracht voor de tweede bijeenkomst

Doel:

- De cursisten beschikken over een juiste attitude in de vorm van een basishouding van Totale Communicatie en laten dit zien in interactie met een cliënt (op een video-opname).

Onderdelen leercyclus:

Oefenen en integreren.

Werkvorm:

De begeleiders krijgen de *opdracht* om in de tussenliggende maand ervaring op te doen met de nieuwe stof in interactie met cliënten. Dit laten zij zien door het maken van een *video-opname* in groepjes van twee of drie. In totaal worden er zes groepen (A,B,C,D,E, F) gemaakt. Het aantal begeleiders per subgroep is afhankelijk van het aantal cursisten. Het is van belang dat de begeleiders een 'opdrachtgenoot' kiezen waarmee zij het beste afspraken mee kunnen maken (let op gezamenlijke werktijden, niveau op groep e.d.).

Iedere groep krijgt een aparte opdracht. De begeleiders bekijken na het filmen zelf hun opname en vullen aan de hand daarvan een *evaluatieformulier* in waarop zij hun eigen handelen evalueren en hierbij eventuele leerdoelen noteren.

De video moet een week voor de volgende bijeenkomst ingeleverd worden. De tweede bijeenkomst is een maand later dan de eerste. De cursusleider bekijkt voor de tweede bijeenkomst alle video's en selecteert beelden die in de bijeenkomst besproken worden.

Voorbereiding voor de cursusleider:

De cursusleider kopieert de opdrachtenformulieren (elke opdracht 1 keer) en evaluatieformulieren (6 keer; voor ieder subgroepje één) behorend bij de video-opdracht.

Groepsvorm en -grootte:

De bespreking van de opdracht vindt centraal plaats. De groep verdeelt zich voor het uitvoeren van de opdracht in twee of drietallen (in totaal zes groepjes). De subgroepjes worden gemaakt op grond van overeenkomstige werktijden en het werken met cliënten die hetzelfde communicatieniveau hebben.

Duur van de activiteit:

Uitleg: 10 minuten

Hulpmiddelen:

- Opdracht- en evaluatieformulieren (bijlagen G en H).

Uitvoering:

Video-opdracht:

De formulieren behorend bij de video-opdracht verschillen, ze zijn geschikt voor communicatieniveau 1 of 2 of 3. De cursusleider vraagt voor het uitdelen van de formulieren bij de video-opdracht met welk communicatieniveau ieder subgroepje werkt. Hierop wordt de uitgedeelde oefening afgestemd.

De cursusleider deelt de formulieren behorend bij de video-opdracht en de evaluatieformulier bij de video-opdracht uit. Elk subgroepje krijgt één opdrachtformulier (A/B/C/D/E/F) en één evaluatieformulier.

Concrete praktische opdracht voor cursisten (zoals beschreven op formulier):

- Regel per groep 1 videocamera.
- Plan een dag waarop jij en je partner(s) aanwezig zijn.
- Lees het opdrachtformulier goed door.
- Neem het aspect waar jouw groep op moet letten (staat op het opdrachtformulier) door.
- Kies een cliënt waarmee een communicatiemoment op video wordt opgenomen.
- Noteer wat voor cliënt jullie hebben gekozen (communicatieniveau en communicatieve kenmerken), wat voor situatie er op video wordt opgenomen (moment van de dag, spelmateriaal, e.d.) en waar jullie op gaan letten (doel).
- Zorg voor eventuele middelen die je nodig hebt tijdens de opname (denk aan spelmateriaal bijvoorbeeld).
- Neem 5 à 10 minuten aan videobeelden op.
- Bekijk de videobeelden zelf en vul het evaluatieformulier in.
- Lever de video en de ingevulde evaluatieformulieren een week voor de tweede bijeenkomst in.

1.6 Afsluiting van de eerste bijeenkomst:

- De cursusleider zorgt ervoor dat de cursisten, voor zover mogelijk, onderling concrete afspraken maken voor de voorbereiding van de tweede bijeenkomst.
- De cursusleider stelt de uiterste inleverdatum van de video's en de evaluatieformulieren vast.
- De cursusleider benadrukt de datum en het tijdstip van de tweede bijeenkomst.
- De cursusleider vraagt naar ervaringen van de cursisten; Bijvoorbeeld: Wat vinden de cursisten er tot nu toe van? Wat zijn positieve en wat negatieve punten? Wat kan er beter in de tweede bijeenkomst?

2 Tweede bijeenkomst van de cursus: 'Bewust communiceren'

(Totale duur van deze bijeenkomst is afhankelijk van de gekozen onderdelen)

Hoofddoelen van de tweede bijeenkomst van de cursus:

- De cursist stimuleert de spelontwikkeling en het opdoen van concrete ervaringen waardoor de zintuigen van de cliënt geprikkeld worden, door het gebruik van handvatten uit deze bijeenkomst.
- Door de stimulatie van bovenstaande aspecten, wordt het interactie- en communicatieniveau van de cliënt geoptimaliseerd (dit sluit aan bij het hoofddoel van de eerste bijeenkomst).

Subdoelen van de tweede bijeenkomst van de cursus:

- o De cursisten reflecteren op hun eigen handelen wat betreft de communicatie met cliënten.
- o De cursisten verwerken feedback van anderen in hun manier van communiceren met cliënten.
- o De cursisten noemen het belang van spel voor cliënten met een verstandelijke / meervoudige beperking.
- o De cursisten zijn zich bewust van de aandachtspunten bij het gebruik van spel.
- o De cursisten geven de passende spelvormen aan bij de verschillende spelniveaus.
- o De cursisten maken gebruik van spel en stimuleren op deze wijze de communicatieve ontwikkeling.

Opbouw van de bijeenkomst

- Opening:

- Doel van de tweede bijeenkomst bespreken.
- Cursusopzet bespreken (afhankelijk van wat de cursusleider aan activiteiten uitkiest).

- Activiteiten:

- 1 Video-interactie begeleiding
- 2 Het belang van het gebruik van spel
- 3 (Spel)adviezen en ideeën m.b.t. stimuleren van communicatie

- Afsluiting van de tweede bijeenkomst en de cursus

- Laten invullen van het evaluatieformulier.
- Uitreiken van het bewijs van deelname.

Voorbereidingen voor de cursusleider (tweede bijeenkomst):

- Bekijk de ingeleverde video's en neem de evaluatieformulieren door.
- Selecteer videobeelden die je zeker in de bijeenkomst wilt laten zien.

- Maak een tijdsschema maken met te behandelen onderdelen, geschatte duur en pauzes.

- Kopieer voor iedere cursist:
 - o Hand-out 4: 'Aandachtspunten bij spel' (bijlage I)
 - o Hand-out 5: 'Spel en belevingsniveaus volgens Vermeer/Scholten' (bijlage J)
 - o Hand-out 6: '(Spel)adviezen en ideeën' (bijlage K)
 - o Evaluatieformulier m.b.t. de cursus (bijlage M)
 - o Bewijs van deelname (bijlage N)
- Stel voor iedere cursist een mapje samen met de hand-outs die gebruikt worden. Doe daar eventueel een schrijfblok of lege schrijfbladen bij en een pen.

- Kopieer één keer (per twee- of drietal) en knip uit:
 - o Opdrachtenkaartjes voor activiteit 3 (bijlage L)

- Regel een televisie met videorecorder.

- Regel een flap-over, groot schrijfbord, of projector en stiften of krijt.
- Schrijf of zet, bij onderdelen waar dit mogelijk/nodig is, vooraf de sleutelwoorden (vaak dikgedrukt) op bord of op sheet.

- Zorg voor spelmateriaal dat tijdens rollenspelen gebruikt kan worden.

- Regel koffie/thee/lunch e.d.

2.1 Video-interactie begeleiding

Doelen:

- De cursisten reflecteren op hun eigen handelen wat betreft de communicatie met cliënten.
- De cursisten verwerken feedback van anderen in hun manier van communiceren met cliënten.

Onderdeel leercyclus:

Integreren.

Werkvorm:

Er wordt gebruik gemaakt van de methode: *video-interactie begeleiding*. Aan de hand van de video-opdracht voor deze bijeenkomst worden de videofragmenten van de begeleiders getoond en besproken.

Voorbereiding voor cursusleider:

De cursusleider bekijkt en analyseert de ingeleverde video's. De cursusleider noteert voor zichzelf op welk moment van de video de sterkste kanten (beste interactiemoment) van iedere cursist naar voren komen. De cursusleider probeert ook voor iedere cursist op de video een leerdoel te bedenken.

Groepsvorm en -grootte:

Tijdens het uitvoeren van de video-opdracht is de groep opgesplitst in tweetallen. De video's worden bij aanvang van de tweede bijeenkomst centraal besproken.

Duur van de activiteit:

90 minuten

Hulpmiddelen:

- Televisie met videorecorder.

Uitvoering:

1. Elk subgroepje dat samen een video heeft gemaakt, noemt voorafgaand aan het bekijken van hun video de specifieke opdracht die zij moesten vervullen. Ze beschrijven aansluitend de cliënt op de video, de opgenomen situatie en het doel van de interactie. Dit hebben de cursisten vooraf beschreven op het evaluatieformulier.

2. Tijdens het bekijken van de video letten de andere cursisten op de interactie tussen de begeleider en de cliënt op de video. De cursisten schrijven op wat de sterke kanten van het interactiemoment zijn.

3. Het subgroepje noemt (m.b.v. evaluatieformulier) wat zij als beste interactiemoment heeft ervaren. Daarna mogen de andere cursisten hierop inspringen door te noemen wat zij de sterke kanten van de interactie vinden.

4. Samen met de cursusleider wordt besproken hoe de positieve interacties uitgebreid kunnen worden.

5. De cursusleider noteert de belangrijke aandachtspunten op een bord (leerdoelen). Alle video's van de subgroepjes worden via deze punten besproken.

Opdracht voor cursisten bij bekijken van de video's:

Instructie:

Jullie krijgen steeds een stukje video te zien waarop één van de begeleiders in interactie is met een cliënt. Maak aantekeningen tijdens het kijken naar de video. Noteer het moment waarop jij vindt dat de begeleider het beste interactiemoment met de cliënt laat zien. Probeer een leerdoel voor de begeleider op de video te bedenken, waardoor hij/zij de positieve interactiemomenten kan uitbreiden.

2.2 Het belang van het gebruik van spel

Doelen:

- De cursisten noemen het belang van spel voor cliënten met een verstandelijke / meervoudige beperking.
- De cursisten zijn zich bewust van de aandachtspunten bij het gebruik van spel.
- De cursisten geven de passende spelvormen aan bij de verschillende spelniveaus.

Onderdelen van leercyclus:

Informeren, oefenen en integreren.

Werkvormen:

Deze activiteit krijgt vorm door middel van een *brainstorm* en het bespreken van twee *hand-outs*. In de volgende activiteit wordt de theorie toegepast in een rollenspel.

Voorbereiding voor de cursusleider:

De cursusleider kopieert de hand-outs 4 en 5: 'Aandachtspunten bij spel' en 'Spel- en belevingsniveaus' voor alle cursisten één keer.

Groepsvorm en -grootte:

Deze activiteit vindt centraal plaats.

Duur van de activiteit:

35 minuten.

Hulpmiddelen:

- Hand-out 4: 'Aandachtspunten bij spel' (bijlage I);
- Hand-out 5: 'Spel- en belevingsniveaus' (bijlage J);
- Flap-over/bord met stift/krijt.

Uitvoering:

Introductie onderwerp:

De cursusleider introduceert het onderwerp 'spel'.

Brainstorm:

De cursusleider start de brainstorm door de cursisten te vragen:

'Waarom is spel van belang voor mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking?'

De redenen die door de cursisten genoemd worden zet de cursusleider op het bord / op een sheet. Voor de cursusleider staan hieronder belangrijke redenen van spel. Punten die in de brainstorm aan bod dienen te komen:

Redenen waarom spel van belang is voor mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking:

- Door spel doet de cliënt concrete ervaringen op;
- Door spel worden de zintuigen van de cliënt geprikkeld;
- De cliënt ontwikkelt zich door te spelen, dus spel stimuleert de (communicatieve) ontwikkeling van de cliënt;
- Doordat de cliënt ervaringen opdoet, kan hij erachter komen hoe je bijvoorbeeld om een voorwerp of een handeling kan vragen. Zo leert de cliënt hoe hij bedoelingen (communicatieve functies) kan uiten;
- Cliënten kunnen hun gevoelens uiten in spel.

Aandachtspunten bij spel:

De cursusleider laat de cursisten hand-out 4: 'Aandachtspunten bij spel' voor zich nemen. De cursusleider neemt de hand-out met de cursisten door. De verschillende aandachtspunten worden besproken en de cursusleider kan bij een aantal punten de cursisten de vraag stellen waarom ze denken dat dit belangrijk is om aan te denken tijdens spel met cliënten. De cursusleider kan er daarnaast voor kiezen enkele belangrijke punten op het bord / op een sheet te noteren. Deze aandachtspunten zullen bij het rollenspel aan het eind van deze bijeenkomst opnieuw onder de aandacht gebracht worden.

Spel- en belevingsniveaus:

De cursusleider laat de cursisten hand-out 5: 'Spel- en belevingsniveaus volgens Vermeer/Scholten' voor zich nemen.

De cursusleider maakt de cursisten duidelijk dat er verschillende soorten spelniveaus te onderscheiden zijn. Deze niveaus zijn te koppelen aan de indeling in communicatieniveaus.

De cursusleider licht, met behulp van hand-out 5, de verschillende spelniveaus toe. Per spelniveau geeft de cursusleider verschillende voorbeelden van spelvormen aan zodat de cursisten een goede voorstelling kunnen maken van het niveau van spelen.

De cursusleider kan er voor kiezen de verschillende spelniveaus te verduidelijken door het gebruik van spelmateriaal bij de spelvormen. Daarnaast kan de cursusleider er voor kiezen spelkenmerken van een willekeurige cliënt te beschrijven en de cursisten hierbij het passende spelniveau te laten kiezen.

Na de uitleg van een spelniveau geeft de cursusleider aan met welk communicatieniveau het niveau overeenkomt.

Spelniveaus in vergelijking met communicatieniveaus ('ruwe indeling'):

Spelend bewegen: communicatieniveau 1

Spelend omgaan met voorwerpen: communicatieniveau 2

Spelend construeren: communicatieniveau 3

Fantasie- en rollenspel: communicatieniveau 4

Succes- en gezelschapsspelen: communicatieniveau 4

De cursusleider geeft aan dat het onderdeel *spel* waarschijnlijk niet meer van toepassing lijkt op volwassen cliënten, maar voornamelijk op kinderen en jongvolwassenen. *Sensopatisch spel* is echter geschikt voor alle communicatieniveaus en voor zowel kinderen als volwassenen. Deze vorm van spel komt bij alle spelniveaus voor en manifesteert zich gedurende de hele menselijke levensloop.

2.3 (Spel)adviezen en ideeën m.b.t. stimuleren van communicatie

Doel:

- De cursisten maken gebruik van spel, en stimuleren op deze wijze de communicatieve ontwikkeling.

Onderdelen leercyclus:

Informeren, oefenen en integreren.

Werkvorm:

Met behulp van hand-out 6: '(Spel)adviezen en ideeën' worden aan de cursisten handvatten gegeven om de communicatieve ontwikkeling te stimuleren. In de hand-out worden werkvormen gegeven bij communicatieve functies behorend bij communicatieniveau 1 en 2. De communicatieve functies worden besproken en enkele werkvormen worden toegelicht.

Het tweede onderdeel van deze activiteit is een *rollenspel*. Spel is een middel om communicatieve functies te leren uiten. De cursisten oefenen hoe spel, op verschillende spelniveaus, gebruikt kan worden om communicatieve functies daarbij te ontwikkelen.

Voorbereiding voor de cursusleider:

De cursusleider kopieert hand-out 6: '(Spel)adviezen en ideeën' voor alle cursisten één keer. De cursusleider kopieert de opdrachtenkaartjes bij activiteit 3 eenmaal en knipt deze uit.

Groepsvorm en -grootte:

De hand-out wordt centraal behandeld, daarna verdeelt de groep zich in twee- of drietallen. Binnen de groepjes wordt er geëvalueerd, waarna een plenaire evaluatie plaatsvindt.

Duur van de activiteit:

40 minuten

Hulpmiddelen:

- Hand-out 6: '(Spel)adviezen en ideeën' (bijlage K);
- Opdrachtenkaartjes bij activiteit 3 (bijlage L).

Uitvoering:

Introductie onderwerp:

De cursusleider geeft aan dat de cursisten nu weten waarom spel belangrijk is voor mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking. Door spel wordt de communicatieve ontwikkeling gestimuleerd, door middel van spelsituaties kan een cliënt leren hoe hij bedoelingen kan uiten. De bedoelingen die een cliënt kan uiten in de interactie worden communicatieve functies genoemd.

(Spel)adviezen en ideeën:

De cursusleider laat de cursisten hand-out 6: '(Spel)adviezen en ideeën' voor zich nemen.

Met behulp van hand-out 6 worden aan de cursisten handvatten gegeven om de communicatieve ontwikkeling te stimuleren. In de hand-out worden werkvormen gegeven bij communicatieve functies behorend bij communicatieniveau 1 en 2.

De cursusleider legt de communicatieve functies die op de hand-out genoemd worden uit en bespreekt hierbij enkele werkvormen.

De cursusleider legt uit dat spel een middel is om communicatieve functies te leren uiten. De cursisten gaan in een rollenspel oefenen hoe spel, op verschillende spelniveaus, gebruikt kan worden om communicatieve functies daarbij te ontwikkelen.

Rollenspel:

Tijdens deze activiteit worden spelsituaties gebruikt om een communicatieve functie uit te drukken. De cursisten worden door deze oefening bewust van het belang van spel voor het ontwikkelen en stimuleren van de communicatie. In de spelsituaties wordt gebruik gemaakt van de verschillende spelvormen passend bij verschillende spelniveaus.

De cursisten verdelen zich in twee- of drietallen. De cursusleider deelt de opdrachtkaartjes bij activiteit 3 uit. Hierop staat een opdracht voor een rollenspel.

Op de kaartjes is aandacht voor de spelniveaus: spelend bewegen, spelend omgaan met voorwerpen en spelend construeren. Daarnaast is er aandacht voor de spelvorm sensopatisch spel. Deze spelvorm is niet gekoppeld aan een bepaald spelniveau of een bepaalde leeftijd.

Eén cursist uit het groepje speelt de cliënt (rol A), de tweede cursist speelt de begeleider (rol B). De eventuele derde persoon in het groepje observeert.

Na 5 minuten worden de kaartjes doorgegeven naar andere groepen en rouleren de rollen binnen het groepje. Wanneer iedereen aan de beurt is geweest wordt er binnen de groep geëvalueerd.

De cursusleider zorgt ervoor dat de cursisten tijdens het rollenspel rekening houden met de eerder besproken aandachtspunten bij spel (hand-out 4). Bij de evaluatie in twee/drietallen wordt besproken welke aandachtspunten bij spel wel gebruikt zijn en welke niet.

Daarnaast is het van belang dat de cursisten ook inzien welke communicatieve functies uitgedrukt worden tijdens de spelsituatie in het rollenspel. Tijdens de evaluatie binnen het groepje moeten de cursisten aangeven welke communicatieve functie er uitgedrukt is tijdens de spelsituatie. Op hand-out 6: "(Spel)adviezen en ideeën" worden deze communicatieve functies besproken.

Na afloop van het rollenspel bespreekt de cursusleider de ervaringen plenair met de cursisten en noteert belangrijke punten op het bord.

2.4 Afsluiting van de tweede bijeenkomst:

- De cursisten krijgen de mogelijkheid tot het stellen van vragen.
- De cursusleider vraagt naar ervaringen van de cursisten met betrekking tot de inhoud en de vorm van de cursus.
- De cursusleider laat de cursisten het evaluatieformulier (bijlage M) invullen.
- De cursusleider ondertekent het bewijs van deelname (bijlage N) en reikt deze uit aan de cursisten.

Bijlage A

Opdrachtenkaartjes bij activiteit 1 (bijeenkomst 1)

Boodschap 1:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik ben verdrietig want mijn konijn is dood.

Boodschap 2:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik ben boos omdat ik naar bed moet en ik ben niet moe.

Boodschap 3:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik ben verdrietig want mijn fiets is stuk.

Boodschap 4:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik ben blij want ik ben jarig!

Boodschap 5:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik ben bang want ik moet straks naar de tandarts.

Boodschap 6:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik heb een zere knie want ik ben van de glijbaan gevallen.

Boodschap 7:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik hoor zwarte Piet!

Boodschap 8:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik zoek mijn zwembroek, maar kan mijn tas niet vinden.

Boodschap 9:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik ruik koekjes. Waar liggen de koekjes?

Boodschap 10:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik heb dorst, mag ik appelsap?

Boodschap 11:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik heb het koud, mag de verwarming aan?

Boodschap 12:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik heb een nieuw spelletje gekregen, wil je met me spelen?

Boodschap 13

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik wil graag naar buiten maar de deur is op slot.

Boodschap 14:

Breng de volgende boodschap aan de ander over zonder te spreken. Maak gebruik van lichaamstaal, mimiek, gebaren, geluiden, aanraken of iets laten zien.

Ik wil graag muziek maken op de trommel.

Bijlage B Hand-out 1

Communicatieniveaus

In onderstaand schema zijn verschillende indelingen in communicatieniveaus te vinden. De benamingen die door verschillende auteurs worden gebruikt, maar die op dezelfde fase van communicatieve ontwikkeling slaan, staan samen in één kolom. In de cursus worden de cijfers (1 tot en met 4) bovenaan de kolom aangehouden.

Communicatief niveau	Cognitief niveau
<i>Niveau 1</i> Non-symbolisch niveau ¹ Lichaamsgebonden ervaringsordening ²	Zeer ernstig verstandelijk beperkt ³ IQ <20
<i>Niveau 2</i> Pre-symbolisch niveau ¹ Associatieve ordening ²	Ernstig verstandelijk beperkt ³ IQ 20 – 34
<i>Niveau 3</i> Symbolisch niveau ¹ Structurerende ervaringsordening ²	Matig verstandelijk beperkt ³ IQ 35 – 49
<i>Niveau 4</i> Symbolisch niveau ¹ Vormgevende ordening ²	Licht verstandelijk beperkt ³ IQ 50 – 70

Vergelijking van het communicatief en cognitief niveau.

Bronnen:

¹ Lemmens, Haarhuis & Koning (1991)

² Timmers-Huigens (2005)

³ Van Leeuwen (2005)

Toelichting per niveau:

Niveau 1

- De cliënt vertoont geen bewust communicatief gedrag; hij communiceert via natuurlijke reacties.
- De cliënt drukt zich onbewust uit door ruimtegebruik, houding, beweging, lichamelijk voorkomen, gezichtsuitdrukking en stemintonatie (non-vocaal), lachen, huilen, kreunen, zuchten, neuriën, brommen of gillen (vocaal).
- De omgeving is afhankelijk van eigen interpretaties.
- Er is geen symboolbewustzijn; de cliënt begrijpt de verwijzende functie van taal niet.
- De cliënt heeft geen bedoelingen (pre-intentioneel).
- Er is sprake van een dominante lichaamsgebonden ordening; de cliënt ervaart en ordent de wereld door wat hij ziet, hoort, voelt, proeft en ruikt.
- De cliënt kan geen verbanden leggen; wanneer de busbegeleider komt, weet de cliënt niet dat hij naar huis gaat.

Niveau 2

- De cliënt maakt gebruik van naar iets kijken, wijzen en opzettelijk geluiden maken (zonder formeel systeem) om intenties, ofwel bedoelingen, uit te drukken.
- Ook kan er door middel van concrete voorwerpen, foto's en plaatjes gecommuniceerd worden. Bijvoorbeeld het laten zien van een beker betekent 'drinken'. De communicatievormen verwijzen nog sterk naar de werkelijkheid.
- Bedoelingen worden uitgedrukt op een niet- gebruikelijke en niet-symbolische manier, maar de cliënt heeft duidelijk wel eigen intenties.
- Op dit niveau leert een cliënt associaties maken; als ik huil... dan komt mijn moeder.

Niveau 3

- De cliënt kan nu wel communiceren met algemeen geaccepteerde symbolen: gesproken taal, een gebarensysteem of pictogrammen. Hij begrijpt de verwijzende functie hiervan.
- De cliënt beschikt over een (beperkte) woordenschat. Dit hoeft niet in de vorm van gesproken taal tot uiting te komen.
- Op dit niveau worden blokken in de vorm van een huis opgestapeld en plaatjes in een boek vormen samen een verhaal.
- De cliënt kan anticiperen op wat gaat komen, kan kiezen en de consequentie daarvan doorzien.
- Er is begrip van meer ingewikkelde zinnen, maar de cliënt spreekt zelf in eenvoudige uitingen.

Niveau 4

- De cliënt op dit niveau communiceert voornamelijk door middel van gesproken taal of het gebruik van een communicatiesysteem. Denken en taal blijven – door de lichte verstandelijke beperking – echter wel gebonden aan het concrete.
- De cliënt blijft extra uitleg nodig hebben in korte, duidelijke zinnen.
- Geduld blijft noodzakelijk om de cliënt te begrijpen, te laten uitspreken, te laten zoeken naar woorden of gebaren, te laten communiceren.
- De cliënt kan op eigen initiatief vertellen wat hij heeft meegemaakt; eigen plannen maken; grapjes maken en begrijpen; verhalen verzinnen in fantasiespel.

Bijlage C Hand-out 2

Communicatievormen

Hieronder wordt per communicatieniveau uit het schema van hand-out 1: 'Communicatieniveaus' aangegeven welke communicatievormen gebruikt worden.

	Non-vocaal (niet mondeling)	Vocaal (mondeling)
Niveau 1	- ruimtegebruik - bewegen - (aan)kijken - houding - kleding - lichamelijk voorkomen - geuren - gebruiksvoorwerpen	- lachen - kreunen - zuchten - neuriën - brommen - gillen - huilen
Niveau 2	- plaats - aanwijzen - model- of vervangende / verwijzende voorwerpen - tekeningen - foto's - plaatjes	Imiterend verklanken: - woef-woef - toet-toet - mm (lekker)
Niveau 3 en 4	<i>Gebaren:</i> - natuurlijke gebaren - officiële/abstracte gebaren - handalfabet <i>Schriftvormen:</i> - pictogrammen - Bliss-symbolen - alfabetisch	- gesproken taal - zingen

Tabel is afgeleid van model van Shane (1980), in Lemmens (1991).

Opmerking:

In deze tabel worden in plaats van non-verbaal en verbaal, de termen non-vocaal en vocaal gebruikt. Dit gebeurt zo omdat *verbaal* een vorm van taal aanduidt. *Vocaal*, echter impliceert niet dat er op een talige manier gecommuniceerd wordt, maar dat er wel sprake is van stemgebruik. Op niveau 1 wordt namelijk non-verbaal gecommuniceerd, maar worden wel vocale (hoorbare) uitingen waargenomen.

Bijlage D

Opdrachtenkaartjes bij opdracht 3 (bijeenkomst 1) (deel 2B: 'Spiegelen')

ROL 1A

Speel een kind met communicatieniveau 2.

Situatieschets:

Het is tijd om buiten te spelen, iedereen krijgt zijn jas aan en gaat naar buiten.

Bedoeling van de cliënt:

Jouw jas is kwijt, de andere kinderen zijn al naar buiten. Je bent redelijk in paniek omdat je niet naar buiten kunt. Laat dit merken aan de begeleider.

Manier van uiten:

Je kijkt naar de kinderen buiten en wijst ernaar. Aan je gezichtsuitdrukking en lichaamstaal is duidelijk te zien dat er een probleem is.

ROL 1B

Jij bent de begeleider van een kind met een verstandelijke beperking.

Situatieschets:

De kinderen mogen buiten spelen. Het kind dat door cursist A gespeeld wordt is nog binnen.

Opdracht:

Probeer de behoefte / intentie / bedoeling van het kind te herkennen door het gedrag van het kind te spiegelen (nadoen en meegaan in wat het kind doet om je zo in hem te verplaatsen en een oplossing voor een probleem te vinden).

ROL 2A

Speel een volwassen cliënt met communicatieniveau 2

Situatieschets:

Jouw groep gaat zwemmen.

Bedoeling van de cliënt:

Iedereen is al omgekleed maar jouw zwembroek is nergens te vinden. Je kan niet wachten om van de glijbaan af te gaan. Je bent ongeduldig en wil dat de begeleider opschiet met het zoeken naar je zwembroek.

Manier van uiten:

Trekken aan de arm van de begeleider, maken van geluiden en wijzen naar de glijbaan.

ROL 2B

Jij bent de begeleider van een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking.

Situatieschets:

Jouw groep gaat zwemmen.

Opdracht:

Probeer de behoefte / intentie / bedoeling van de cliënt te herkennen door het gedrag van de cliënt te spiegelen (nadoen en meegaan in wat de cliënt doet om je zo in hem te verplaatsen en een oplossing voor een probleem te vinden).

ROL 3A

Speel een kind met communicatieniveau 1.

Situatieschets:

Je ligt in de bedbox en was aan het spelen met een rammelaar. Nu is hij op de grond gevallen en kun je er niet meer bij.

‘Bedoeling’ van de cliënt:

Je vindt het niet leuk dat je niet meer met de rammelaar kunt spelen.

Manier van uiten:

Je probeert over de rand van de bedbox te kijken naar de rammelaar. Je ligt onrustig te bewegen en maakt jammerende geluiden.

ROL 3B

Jij bent de begeleider van een kind met een verstandelijke beperking.

Situatieschets:

Het kind dat cursist A speelt ligt in de bedbox. Jij bent bezig met het schrijven in de schriftjes/mapjes van de kinderen.

Opdracht:

Probeer de behoefte / intentie / bedoeling van het kind te herkennen door het gedrag van het kind te spiegelen (nadoen en meegaan in wat het kind doet om je zo in hem te verplaatsen en een oplossing voor een probleem te vinden).

ROL 4A

Speel een volwassen cliënt met communicatieniveau 1.

Situatieschets:

De cliënten op de groep krijgen te drinken.

‘Bedoeling’ van de cliënt:

Je hebt pijn in je rechteroog.

Manier van uiten:

Je trekt je hoofd weg van de beker en begint zachtjes te huilen. Je knippert met je oog en probeert met je (in beweging beperkte) arm bij je oog te komen.

ROL 4B

Jij bent de begeleider van een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking.

Situatieschets:

De cliënten op de groep krijgen te drinken. Jij geeft de cliënt die cursist A speelt een beker koffie.

Opdracht:

Probeer de behoefte / intentie / bedoeling van de cliënt te herkennen door het gedrag van de cliënt te spiegelen (nadoen en meegaan in wat de cliënt doet om je zo in hem te verplaatsen en een oplossing voor een probleem te vinden).

ROL 5A

Speel een autistisch kind met communicatieniveau 2.

Situatieschets:

Op de groep komen de ouders en het broertje van een ander kind onaangekondigd binnen. Ze staan vlakbij jou en praten met de begeleider.

Bedoeling van de cliënt:

Je vindt het niet fijn dat er zoveel vreemden in de groep aanwezig zijn. Je wilt zelf weglopen of wil dat de mensen weggaan.

Manier van uiten:

Je bent onrustig en bang. Je gaat in een hoekje staan en begint op je hand te bijten. Geef non-verbaal aan dat je wilt dat de mensen weggaan.

ROL 5B

Jij bent de begeleider van een autistisch kind met een verstandelijke beperking.

Situatieschets:

Je staat op de groep te praten met de ouders en het broertje van een ander kind dan het kind dat gespeeld wordt door cursist A.

Opdracht:

Probeer de behoefte / intentie / bedoeling van het kind te herkennen door het gedrag van het kind te spiegelen (nadoen en meegaan in wat het kind doet om je zo in hem te verplaatsen en een oplossing voor een probleem te vinden).

ROL 6A

Speel een jongvolwassen autistische cliënt met communicatieniveau 2.

Situatieschets:

Op de groep is een rustmoment ingelast. De begeleiders zijn aan het opruimen.

Bedoeling van de cliënt:

Je wil graag je favoriete televisieserie (die op videoband staat) kijken.

Manier van uiten:

Je weet niet hoe je moet vragen of de videoband op mag en probeert door middel van wijzen en het maken van geluiden aan te geven wat je wilt.

ROL 6B

Jij bent de begeleider van een jongvolwassen autistische cliënt met een verstandelijke beperking.

Situatieschets:

De begeleiders op de groep ruimen op en voor de cliënten is er even een rustmoment.

Opdracht:

Probeer de behoefte / intentie / bedoeling van de cliënt te herkennen door het gedrag van de cliënt te spiegelen (nadoen en meegaan in wat de cliënt doet om je zo in hem te verplaatsen en een oplossing voor een probleem te vinden).

Bijlage E

Tabel bij introductie van activiteit 4 (bijeenkomst 1)

Clustergroepen (communicatieniveau)		Begeleiders											
		Oogcontact	Aanraken	Lichaamstaal	Geluid	Spraak (begroeten)	Noemen naam cliënt	Wachten op initiatief cliënt	Gebaren	Voorwerp	Foto	Pictogram	Anders:
K1A	Wisselend	x	x			x	x		x				
K2A			x	x			x	x		x	x		
K1B	1	x	x			x	x						
T1				x									
K1C	1-2		x										
V2A				x	x		x						
K2B	2-3 (auti)	x					x			x	x		
V2C*													
K1D	2-3	x	x			x							
V1A						x						x	
V1B			x	x		x							
V2B*													
V1C			x										
K2C	3	x				x	x						
V1D							x						

**Tabel 1: Wijzen waarop begeleiders contact met cliënt uitlokken.
(verkregen uit interviews met begeleiders)**

* Geen interview afgenomen i.v.m. onderbezetting.

Bijlage F Hand-out 3

Communicatieve benaderingswijze:

Hieronder volgen tips die bruikbaar zijn bij het communiceren met cliënten met communicatieniveau 1, 2 en 3. Houd bij het communiceren altijd rekening met de stemming en het gedrag van de cliënt op dat moment. Dit is van invloed op het wel of niet slagen van de interactie.

Omgeving:

- Zorg voor een gestructureerde en overzichtelijke omgeving.
- Zorg voor zo weinig mogelijk afleidende prikkels (geluiden van andere cliënten of andere groepsruimtes).
- Zorg voor voldoende licht in de ruimte.
- Zorg voor een veilige sfeer in de ruimte.

Houding, plaats en afstand t.o.v. de cliënt:

- Zorg dat je op gelijke hoogte en in het blikveld van de cliënt bent tijdens de communicatie (ga tegenover de cliënt zitten). Ook hetgeen waarover gecommuniceerd wordt moet zich in het blikveld van de cliënt bevinden.
- Zorg voor een veilige afstand tot de cliënt.
- Neem dezelfde houding aan tijdens interactie, gebruik dezelfde communicatievormen en ben bijvoorbeeld niet druk als de cliënt stil is.

Taalaanbod:

Voor communicatieniveaus 1-2-3:

- Maak gebruik van voldoende intonatie en melodie.
- Beschrijf wat je aan het doen bent (voorzie gezamenlijke activiteiten van commentaar) en becommentarieer de gebeurtenissen en voorwerpen in de omgeving.

Voor communicatieniveau 3:

- Zorg voor taalinput op het niveau van de cliënt. Vermijd een taalaanbod dat onder het niveau van de cliënt zit (babytaal).
- Gebruik niet te lange zinnen en gebruik niet teveel zinnen achter elkaar in een beurt (hoeveelheid).
- Spreek langzaam.
- Spreek duidelijk (goede articulatie).
- Spreek tot de cliënt, met het gezicht naar de cliënt toe (oogcontact).
- Leg de nadruk op belangrijke woorden (sleutelwoorden).

Middelen om de communicatie te ondersteunen:

- Alleen gesproken taal is voor mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking onvoldoende. Deze cliënten zijn niet in staat zich aan te passen aan ons communicatieniveau dus moeten wij ons aanpassen aan hun niveau. Het is belangrijk, naast gesproken taal, gebruik te maken van andere communicatievormen.
- Ondersteun de gesproken taal *op alle niveaus* met:
 - o Lichaamstaal
 - o Expressie / mimiek

Vanaf communicatieniveau 2:

- Gebaren
 - Natuurlijk: wijzen
 - Symbolisch: drinken, eten, spelen
- Visuele middelen
 - Concrete voorwerpen, foto's, pictogrammen, tekeningen en verwijzers.
- Dus gebruik maken van 'Totale Communicatie'; communicatie waarbij bewust gebruik gemaakt wordt van alle communicatiemiddelen, die op dat moment in die situatie nodig zijn om interactie te laten ontstaan tussen twee of meer personen.
- Houd bij het gebruik van communicatievormen rekening met zintuiglijke en motorische beperkingen van cliënten.

Volg de cliënt:

- Volg de blikrichting van de cliënt.
- Observeer de lichaamstaal van de cliënt; de uitdrukkingen op het gezicht en reactie van het lichaam op het zien van een voorwerp, persoon of gebeurtenis. Een persoon met een verstandelijke / meervoudige beperking kan vaak niet duidelijk en bewust aangeven wat hij/zij bedoelt of wenst. De omgeving van de persoon met een verstandelijke / meervoudige beperking moet daarom letten op subtiele signalen van deze persoon. Gedragingen die als signalen kunnen worden herkend zijn:
 - Bewegingen van het lichaam, waarbij de frequentie en de intensiteit van de beweging informatie geven.
 - Fysiologische reacties zoals een rood hoofd krijgen, gaan transpireren, verandering van spierspanning, tempo van ademen, pupilverandering.
 - Geluiden. De omgeving moet wel weten welke geluiden de persoon met een verstandelijke / meervoudige beperking maakt als hij/zij pijn heeft, verdrietig is of juist blij. De intonatie, het tempo en de luidheid geven informatie aan de omgeving.
 - Gezichtsuitdrukking. Hiermee geeft de persoon aan hoe hij/zij zich voelt, maar ook wat hij wel of niet wil.
 - Bewegingen, zoals iets wegduwen, een kopje omgooien, een voorwerp pakken of ergens naar wijzen.
 - Zelfverwonding: zichzelf pijn doen, zichzelf slaan op het hoofd of bijten in de hand. Ook dit is communicatie met de omgeving.
- Let op wat de cliënt bezighoudt en interesseert (mensen of dingen in de omgeving, gevoelens) en reageer daar op.
- Doe activiteiten die de cliënt leuk vindt en die passen bij de ontwikkelingsfase.
- Creëer situaties waarin de persoon het meest communicatief is.

Gezamenlijke aandacht:

- Stimuleer gedeelde aandacht. Blijf met je aandacht volledig bij de cliënt vanaf het moment dat er contact is en ga niet in op storingen vanuit de omgeving zonder de cliënt erbij te betrekken of zonder de interactie met de cliënt eerst op een goede manier af te sluiten.
- Richt de aandacht van de cliënt op een voorwerp, activiteit of persoon als de situatie daarom vraagt. Doe dit op een niet dwingende, maar rustige en bij de cliënt en de situatie passende manier.
- Communiceer voornamelijk over iets wat gezamenlijk beleefd wordt binnen de huidige situatie.
- Doe het spelen met een voorwerp voor.

- Stimuleren van gezamenlijke aandacht kan bijvoorbeeld d.m.v.:
 - o Beurtspelletjes: met en zonder voorwerpen.
 - o Imitatiespelletjes: geluiden / bewegingen

Tempo:

- Pas het tempo van de interactie aan: Pauzeer! Communiceer in een tempo dat de cliënt genoeg tijd geeft om mee te doen.
- Geef de cliënt genoeg tijd om te reageren op je eigen communicatie en op dingen die in de omgeving gebeuren. Tel eerst tot tien voordat je opnieuw probeert een reactie uit te lokken geeft de cliënt genoeg tijd om zelf initiatieven te nemen.
- Zorg dat je er zeker van bent dat de cliënt “uitgepraat” is. Pauzeer ook na een beurt van een cliënt, wacht een paar tellen voordat je de beurt overneemt.
- Door gebruik te maken van visuele middelen als ondersteuning van de gesproken taal (gebaren, concrete voorwerpen, foto's, pictogrammen etc.) vertraagt automatisch het tempo van communiceren. Dit heeft dus een extra voordeel als je moeite hebt met het verlagen van het tempo.

Beurtnemen:

- Schep kansen voor communicatieve interactie. Herken momenten waarop de cliënt een communicatiebeurt kan nemen en schep gelegenheden om beurten te nemen in de interactie met anderen (bijvoorbeeld goedendag zeggen, beurtgedrag in spelletjes). Geef de cliënt steeds een beurt nadat je zelf de beurt hebt gehad.
- Geef de cliënt de kans om een voorwerp / activiteit te kiezen.
- Schep kansen om een beurt in te vullen. Volg de cliënt en stimuleer deze zo tot het nemen van initiatief tot interactie. Laat, door te wachten en signalen te geven met hele lichaam (houding), gezicht (mimiek) en stem (intonatie) duidelijk merken aan de cliënt dat je verwacht dat hij communiceert. Zo leert de cliënt wanneer het zijn beurt is en zal het uit zichzelf meer contact maken en actiever worden.
- Als de cliënt (na een lange pauze) niet op je aansporing reageert, help hem dan door het stap voor stap steeds iets makkelijker te maken. Bijvoorbeeld:
 - o Eerst alleen afwachtend kijken,
 - o dan aanraken,
 - o dan een vragend gebaar maken,
 - o dan aanwijzingen geven voor de manier waarop hij kan reageren (kijken of wijzen naar het hulpmiddel of een aantal bij de situatie passende gebaren maken),
 - o tenslotte samen met de cliënt een handeling uit voeren zoals het maken van gebaren of het aanwijzen van symbolen.
- Verwacht een beurt / interactie / communicatie die haalbaar is voor de cliënt en die past bij zijn communicatief niveau, motorisch kunnen en zijn interesses.
- Zorg dat de cliënt de tijd krijgt de beurt af te maken. Moedig de cliënt aan dóór te gaan met zijn pogingen iets te vertellen. Geef hem de volle aandacht.
- Ga niet speciaal oefenen met de cliënt, maar geef hem zinvolle communicatiekansen op momenten dat je toch met hem/haar bezig bent gedurende de gehele dag (spelen, verzorging, therapie).

Ingaan op en belonen van communicatiepogingen

- Geef de cliënt de mogelijkheid te communiceren over zijn behoeften, reageer op de behoeften die de cliënt laat blijken en op vragen of verzoeken. Het aangeven van behoeften is een grote stap vooruit in de communicatieve ontwikkeling; dus stimuleer dit zeker door te belonen (behoefte vervullen, prijzen van de cliënt)!

- Andersom: Wanneer een cliënt zijn behoeftes niet uit, ga dan niet teveel vanuit jezelf de behoeftes vervullen, maar wacht tot de cliënt vraagt om het gewenste voorwerp of de gewenste dienst. Hierdoor ontstaat een reden om te gaan communiceren; de cliënt wil iets meedelen, vragen, etc. Wanneer je denkt dat dit echt niet mogelijk is, moet je natuurlijk niet te lang wachten.
- Beloon de communicatiepogingen van de cliënt. Probeer zoveel mogelijk te reageren op alle pogingen die de cliënt doet om te communiceren. Dit betekent niet dat je aan alle verzoeken van de cliënt moet voldoen, maar wel dat je verzoeken serieus neemt en dus reageert.
- Ga in op de gespreksonderwerpen die de cliënt (vaak non-verbaal) aandraagt en neem ook de reacties op je eigen vragen en andere uitingen serieus.
- Vertaal de non-verbale boodschap van de cliënt. De cliënt hoort de juiste woorden of ziet de juiste handeling (bijvoorbeeld gebaar) bij wat hij probeert te zeggen / te doen.
- Als antwoord op de communicatiepogingen van de cliënt krijgt hij aandacht, dit geeft hem zelfvertrouwen en voldoening. Wanneer je de tijd neemt samen met de cliënt dingen te beleven, moedigt dit hem aan contact te leggen en dat zal hem helpen bij het leren van de taal.
- Wanneer er gereageerd wordt op het handelen of het gedrag van de cliënt, wordt dit handelen/gedrag gerichter. Wanneer dit verband niet of nauwelijks door de cliënt gelegd wordt, kunnen de begeleiders dat stimuleren door dan bewust op dezelfde wijze, allerlei situaties te herhalen waarin actie op een reactie volgt. De begeleiders kunnen hiertoe de volgende werkwijze hanteren: ze proberen zo veel mogelijk eenduidige koppelingen te maken, die vaak worden herhaald. Deze eenduidige koppeling leert de cliënt op een gegeven moment herkennen. De begeleiders kunnen het beste kiezen voor motiverende ervaringen die de cliënt stimuleren om verbanden te leggen tussen bepaalde acties en reacties. Ook kun je met een motiverende ervaring tegelijkertijd stimuleren om communicatie d.m.v. gedrag op te heffen (afhankelijk van cognitief niveau) door over te stappen naar een communicatievorm die past bij zijn mogelijkheden en niveau. Het consequent laten volgen van bepaalde reacties op acties is hierbij belangrijk.

Uitlokken en aansporen tot communicatie:

- Doe de expressieve communicatievormen uit het repertoire van de cliënt voor (geluiden, bewegingen, gebaren, spraak). Laat de cliënt zien hoe hij kan communiceren. Gebruik in je eigen communicatie niet alleen spraak, maar vooral ook zoveel mogelijk vormen die de cliënt zelf gebruikt of zou kunnen gebruiken om mee te doen aan communicatieve interactie.
- 'Help' de cliënt om zijn beurt in te vullen door:
 - o Modelling: voordoen, visuele hulp, fysieke hulp etc.
 - o Prompten: aanzet geven en aansporen.
- Let erop dat wat je voordoet functioneel is voor de cliënt. Wanneer het voor de cliënt niet van belang is om iets wat jij voordoet te gaan gebruiken, zal hij je niet gaan imiteren.
- Ook het gebruik van voorwerpen kan voorgedaan worden. Kies dan voor een voorwerp dat interessant is voor de cliënt.
 - o Doe voor hoe een voorwerp gebruikt kan worden.
 - o Doe de handeling daarna samen met de cliënt. Begeleid de beweging of de actie.
 - o Lok de cliënt daarna uit om het voorwerp zelf te gaan gebruiken. Dit kan door middel van gesproken taal ('Nu jij' of 'Doe jij het ook maar') en een verwachtingsvolle uitdrukking op het gezicht maar ook door het de hand van de cliënt naar het voorwerp te brengen.
 - o Verminder je eigen inbreng steeds minder.
- Het is ook hierbij van belang om te wachten op reactie van de cliënt.

Aanbieden van prikkels:

- Laat de cliënt (nieuwe) zintuiglijke prikkels ondergaan. Kies voor iets om te horen, te zien, te proeven, te ruiken óf te voelen. Waak voor het kiezen van iets dat te veel zintuigen tegelijk prikkelt. Eén of twee zintuigen tegelijk prikkelen is voldoende.

De cliënt moet leren gerichte verbanden te leggen tussen wat hij proeft, ziet, voelt en ruikt of hoort enerzijds en een voorwerp of activiteit en de betekenis daarvan anderzijds. Daarbij heeft hij sturing nodig van zijn begeleiders.

- Laat de cliënt wisselende ervaringen opdoen met het voorwerp of de activiteit, waardoor hij zich bewust wordt van verschillende verwachtingen die horen bij bepaalde voorwerpen/activiteiten.

Deze interactieve activiteiten stimuleren de cliënt om gerichte koppelingen te maken tussen ervaringen die worden opgedaan via zintuiglijke waarnemingen en de betekenis van een voorwerp. Ook wordt de cliënt gestimuleerd te ervaren op welke manier een voorwerp werkt, of wat je kunt verwachten als je ermee manipuleert.

- Stel de cliënt ook in de gelegenheid om zintuiglijke prikkels te veroorzaken. Laat hem dus ook zelf initiatief nemen m.b.t. het voorwerp of een activiteit.
- Neem de rust en de tijd voor de cliënt.
- Verwoordt (wanneer passend) wat er gebeurt. Stel niet teveel vragen aan de cliënt.
- Breng om de twee / drie weken nieuwe en onbekende materialen, voorwerpen en speelgoed in de groepsruimte.

Bijlage G Opdracht A
Formulier bij opdracht voor tweede bijeenkomst
Interactie met een cliënt met communicatieniveau 3

Vorbereidingen:

- 1 Zorg dat jullie voor de opname op video al meerdere aspecten van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze' in de praktijk hebt toegepast. Dit zal de opdracht soepeler laten verlopen.
- 2 **Plan** een dag waarop jij en je partner(s) aanwezig zijn.
- 3 **Regel** per groep **1 videocamera**.
- 4 **Lees** dit opdrachtformulier goed door en gebruik daarnaast de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze'.

Alle groepen letten op de volgende aspecten:

- Omgeving
- Houding, plaats en afstand t.o.v. de cliënt
- Taalaanbod

Neem deze aspecten vóór de opname van de video dus goed door (met behulp van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze')!

Aspect waar speciaal door **jullie groep** op gelet moet worden:

Middelen om de communicatie te ondersteunen:

- Ondersteun de gesproken taal met:
 - o Lichaamstaal
 - o Expressie / mimiek
 - o Gebaren
 - Natuurlijk: wijzen
 - Symbolisch: drinken, eten, spelen
 - o Visuele middelen
 - Concrete voorwerpen, foto's, pictogrammen, tekeningen en verwijzers.

Vervolgstappen:

- 5 **Oefen**, voor de opname van het interactiemoment, de aspecten waar jullie groep op moet letten met elkaar en in het contact met verschillende cliënten.
- 6 **Kies** een cliënt met **communicatieniveau 3** waarmee een communicatiemoment op video wordt opgenomen.
- 7 **Beschrijf** op het evaluatieformulier de **cliënt** die jullie hebben gekozen (korte omschrijving, communicatieniveau en communicatieve kenmerken), de **situatie** die op video wordt opgenomen (moment van de dag, spelmateriaal, enz.) en waar jullie op gaan letten (**doel**).
- 8 Zorg voor eventuele **middelen** die jullie nodig hebben voor de opname (denk bijvoorbeeld aan spelmateriaal).
- 9 **Bepaal** welke begeleider gaat filmen en wie er met een cliënt in interactie gaat.
- 10 Neem **5 à 10 minuten** aan videobeelden op.
- 11 Bekijk de videobeelden zelf en vul het **evaluatieformulier** verder in.
- 12 Lever de video en de ingevulde evaluatieformulieren **een week voor de tweede bijeenkomst** in.

Bijlage G Opdracht B
Formulier bij opdracht voor tweede bijeenkomst
Interactie met een cliënt met communicatieniveau 1

Vorbereidingen:

- 1 Zorg dat je voor de opname op video al meerdere aspecten van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze' in de praktijk hebt toegepast. Dit zal de opdracht soepeler laten verlopen.
- 2 **Plan** een dag waarop jij en je partner(s) aanwezig zijn.
- 3 **Regel** per groep **1 videocamera**.
- 4 **Lees** dit opdrachtformulier goed door en gebruik daarnaast de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze'.

Alle groepen letten op de volgende aspecten:

- Omgeving
- Houding, plaats en afstand t.o.v. de cliënt
- Taalaanbod

Neem deze aspecten vóór de opname van de video dus goed door (met behulp van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze')!

Aspecten waar speciaal door **jullie groep** op gelet moet worden:

Volg de cliënt:

- Volg de blikrichting van de cliënt.
- Observeer de lichaamstaal van de cliënt; de uitdrukkingen op het gezicht en reactie van het lichaam op het zien van een voorwerp, persoon of gebeurtenis.
- Let op wat de cliënt bezighoudt en interesseert (mensen of dingen in de omgeving, gevoelens) en reageer daar op.
- Doe activiteiten die de cliënt leuk vindt en die passen bij de ontwikkelingsfase.
- Creëer situaties waarin de persoon het meest communicatief is.

Gezamenlijke aandacht:

- Stimuleer gedeelde aandacht:
 - o Blijf met je aandacht volledig bij de cliënt vanaf het moment dat er contact is en ga niet in op storingen vanuit de omgeving zonder de cliënt erbij te betrekken of zonder de interactie met de cliënt eerst op een goede manier af te sluiten.
 - o Richt de aandacht van de cliënt op een voorwerp, activiteit of persoon als de situatie daarom vraagt. Doe dit op een niet dwingende, maar rustige en bij de cliënt en de situatie passende manier.
 - o Communiceer voornamelijk over iets wat gezamenlijk beleefd wordt binnen de huidige situatie.
 - o Doe het spelen met een voorwerp voor.
 - o Stimuleren van gezamenlijke aandacht kan bijvoorbeeld d.m.v.:
 - o Beurtspelletjes; met en zonder voorwerpen.
 - o Imitatiespelletjes; geluiden / bewegingen

Vervolgstappen:

- 5 **Oefen**, voor de opname van het interactiemoment, de aspecten waar jullie groep op moet letten met elkaar en in het contact met verschillende cliënten.
- 6 **Kies** een cliënt met **communicatieniveau 1** waarmee een communicatiemoment op video wordt opgenomen.
- 7 **Beschrijf** op het evaluatieformulier de **cliënt** die jullie hebben gekozen (korte omschrijving, communicatieniveau en communicatieve kenmerken), de **situatie** die op video wordt opgenomen (moment van de dag, spelmateriaal, enz.) en waar jullie op gaan letten (**doel**).
- 8 Zorg voor eventuele **middelen** die jullie nodig hebben voor de opname (denk bijvoorbeeld aan spelmateriaal).
- 9 **Bepaal** welke begeleider gaat filmen en wie er met een cliënt in interactie gaat.
- 10 Neem **5 à 10 minuten** aan videobeelden op.
- 11 Bekijk de videobeelden zelf en vul het **evaluatieformulier** in.
- 12 Lever de video en de ingevulde evaluatieformulieren **een week voor de tweede bijeenkomst** in.

Bijlage G Opdracht C
Formulier bij opdracht voor tweede bijeenkomst
Interactie met een cliënt met communicatieniveau 1

Vorbereidingen:

- 1 Zorg dat je voor de opname op video al meerdere aspecten van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze' in de praktijk hebt toegepast. Dit zal de opdracht soepeler laten verlopen.
- 2 **Plan** een dag waarop jij en je partner(s) aanwezig zijn.
- 3 **Regel** per groep **1 videocamera**.
- 4 **Lees** dit opdrachtformulier goed door en gebruik daarnaast de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze'.

Alle groepen letten op de volgende aspecten:

- Omgeving
- Houding, plaats en afstand t.o.v. de cliënt
- Taalaanbod

Neem deze aspecten vóór de opname van de video dus goed door (met behulp van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze')!

Aspecten waar speciaal door **jullie groep** op gelet moet worden:

Tempo:

- Pas het tempo van de interactie aan: Pauzeer! Communiceer in een tempo dat de cliënt genoeg tijd geeft om mee te doen.
- Geef de cliënt genoeg tijd om te reageren op je eigen communicatie en op dingen die in de omgeving gebeuren. Tel eerst tot tien voordat je opnieuw probeert een reactie uit te lokken geeft de cliënt genoeg tijd om zelf initiatieven te nemen.
- Zorg dat je er zeker van bent dat de cliënt "uitgepraat" is. Pauzeer ook na een beurt van een cliënt, wacht een paar tellen voordat je de beurt overneemt.

Beurt nemen:

- Herken momenten waarop de cliënt een communicatiebeurt kan nemen en schep gelegenheden om beurten te nemen in de interactie met anderen (bijvoorbeeld goedendag zeggen, beurtgedrag in spelletjes). Geef de cliënt steeds een beurt nadat je zelf de beurt hebt gehad.
- Geef de cliënt de kans om een voorwerp / activiteit te kiezen.
- Schep kansen om een beurt in te vullen. Volg de cliënt en stimuleer deze zo tot het nemen van initiatief tot interactie.
- Laat, door te wachten en signalen te geven met hele lichaam (houding), gezicht (mimiek) en stem (intonatie) duidelijk merken aan de cliënt dat je verwacht dat hij communiceert. Zo leert de cliënt wanneer het zijn beurt is en zal het uit zichzelf meer contact maken en actiever worden.
- Als de cliënt (na een lange pauze) niet op je aansporing reageert, help hem dan door het stap voor stap steeds iets makkelijker te maken. Bijvoorbeeld:
 - o Eerst alleen afwachtend kijken,
 - o dan aanraken,
 - o dan een vragend gebaar maken,
 - o dan aanwijzingen geven voor de manier waarop hij kan reageren (kijken of wijzen naar het hulpmiddel of een aantal bij de situatie passende gebaren maken),

- tenslotte samen met de cliënt een handeling uit voeren zoals het maken van gebaren of het aanwijzen van symbolen.
- Verwacht een beurt / interactie / communicatie die haalbaar is voor de cliënt en die past bij zijn communicatief niveau, motorisch kunnen en zijn interesses.
- Zorg dat de cliënt de tijd krijgt de beurt af te maken. Moedig de cliënt aan dóór te gaan met zijn pogingen iets te vertellen. Geef hem de volle aandacht.

Vervolgstappen:

- 5 **Oefen**, voor de opname van het interactiemoment, de aspecten waar jullie groep op moet letten met elkaar en in het contact met verschillende cliënten.
- 6 **Kies** een cliënt met **communicatieniveau 1** waarmee een communicatiemoment op video wordt opgenomen.
- 7 **Beschrijf** op het evaluatieformulier de **cliënt** die jullie hebben gekozen (korte omschrijving, communicatieniveau en communicatieve kenmerken), de **situatie** die op video wordt opgenomen (moment van de dag, spelmateriaal, enz.) en waar jullie op gaan letten (**doel**).
- 8 Zorg voor eventuele **middelen** die jullie nodig hebben voor de opname (denk bijvoorbeeld aan spelmateriaal).
- 9 **Bepaal** welke begeleider gaat filmen en wie er met een cliënt in interactie gaat.
- 10 Neem **5 à 10 minuten** aan videobeelden op.
- 11 Bekijk de videobeelden zelf en vul het **evaluatieformulier** in.
- 12 Lever de video en de ingevulde evaluatieformulieren **een week voor de tweede bijeenkomst** in.

Bijlage G Opdracht D
Formulier bij opdracht voor tweede bijeenkomst
Interactie met een cliënt met communicatieniveau 2

Vorbereidingen:

- 1 Zorg dat je voor de opname op video al meerdere aspecten van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze' in de praktijk hebt toegepast. Dit zal de opdracht soepeler laten verlopen.
- 2 **Plan** een dag waarop jij en je partner(s) aanwezig zijn.
- 3 **Regel** per groep **1 videocamera**.
- 4 **Lees** dit opdrachtformulier goed door en gebruik daarnaast de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze'.

Alle groepen letten op de volgende aspecten:

- Omgeving
- Houding, plaats en afstand t.o.v. de cliënt
- Taalaanbod

Neem deze aspecten vóór de opname van de video dus goed door (met behulp van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze')!

Aspect waar speciaal door jullie groep op gelet moet worden:

Ingaan op en belonen van communicatiepogingen

- Geef de cliënt de mogelijkheid te communiceren over zijn behoeften, reageer op de behoeften (belonen) die de cliënt laat blijken en op vragen of verzoeken.
- Andersom: Wanneer een cliënt zijn behoeften niet uit, ga dan niet teveel vanuit jezelf de behoeften vervullen, maar wacht tot de cliënt vraagt om het gewenste voorwerp of de gewenste dienst. Hierdoor ontstaat een reden om te gaan communiceren; de cliënt wil iets meedelen, vragen, etc. Wanneer je denkt dat dit echt niet mogelijk is, moet je natuurlijk niet te lang wachten.
- Beloon de communicatiepogingen van de cliënt. Probeer zoveel mogelijk te reageren op alle pogingen die de cliënt doet om te communiceren. Dit betekent niet dat je aan alle verzoeken van de cliënt moet voldoen, maar wel dat je verzoeken serieus neemt en dus reageert.
- Ga in op de gespreksonderwerpen die de cliënt (vaak non-verbaal) aandraagt en neem ook de reacties op je eigen vragen en andere uitingen serieus.
- Vertaal de non-verbale boodschap van de cliënt. De cliënt hoort de juiste woorden of ziet de juiste handeling (bijvoorbeeld gebaar) bij wat hij probeert te zeggen / te doen.
- Als antwoord op de communicatiepogingen van de cliënt krijgt hij aandacht, dit geeft hem zelfvertrouwen en voldoening. Wanneer je de tijd neemt samen met de cliënt dingen te beleven, moedigt dit hem aan contact te leggen en dat zal hem helpen bij het leren van de taal.
- Wanneer er gereageerd wordt op het handelen of het gedrag van de cliënt, wordt dit handelen/gedrag gerichter. Wanneer dit verband niet of nauwelijks door de cliënt gelegd wordt, kunnen de begeleiders dat stimuleren door dan bewust op dezelfde wijze, allerlei situaties te herhalen waarin actie op een reactie volgt. De begeleiders kunnen hiertoe de volgende werkwijze hanteren: ze proberen zo veel mogelijk eenduidige koppelingen te maken, die vaak worden herhaald. Deze eenduidige koppeling leert de cliënt op een gegeven moment herkennen. De begeleiders kunnen het beste kiezen voor motiverende ervaringen die de cliënt stimuleren om verbanden te leggen tussen bepaalde acties en reacties. Ook kun je met een motiverende ervaring tegelijkertijd stimuleren om communicatie d.m.v. gedrag op te heffen (afhankelijk van cognitief niveau) door over te

stappen naar een communicatievorm die past bij zijn mogelijkheden en niveau. Het consequent laten volgen van bepaalde reacties op acties is hierbij belangrijk.

Opmerking:

Het lijkt misschien moeilijk om communicatiepogingen en het uiten van behoeftes op video op te nemen. Het kan zijn dat de cliënt, precies op het moment dat jullie aan het filmen zijn, uit zichzelf geen behoeftes uit. Laat dan vooral een open houding zien en kies eventueel een spelvorm die het uiten van behoeftes uitlokt. Reageer hierop dan belonend zoals hierboven beschreven staat.

Vervolgstappen:

- 5 **Oefen**, voor de opname van het interactiemoment, de aspecten waar jullie groep op moet letten met elkaar en in het contact met verschillende cliënten.
- 6 **Kies** een cliënt met **communicatieniveau 2** waarmee een communicatiemoment op video wordt opgenomen.
- 7 **Beschrijf** op het evaluatieformulier de **cliënt** die jullie hebben gekozen (korte omschrijving, communicatieniveau en communicatieve kenmerken), de **situatie** die op video wordt opgenomen (moment van de dag, spelmateriaal, enz.) en waar jullie op gaan letten (**doel**).
- 8 Zorg voor eventuele **middelen** die jullie nodig hebben voor de opname (denk bijvoorbeeld aan spelmateriaal).
- 9 **Bepaal** welke begeleider gaat filmen en wie er met een cliënt in interactie gaat.
- 10 Neem **5 à 10 minuten** aan videobeelden op.
- 11 Bekijk de videobeelden zelf en vul het **evaluatieformulier** in.
- 12 Lever de video en de ingevulde evaluatieformulieren **een week voor de tweede bijeenkomst** in.

Bijlage G Opdracht E
Formulier bij opdracht voor tweede bijeenkomst
Interactie met een cliënt met communicatieniveau 2

Vorbereidingen:

- 1 Zorg dat je voor de opname op video al meerdere aspecten van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze' in de praktijk hebt toegepast. Dit zal de opdracht soepeler laten verlopen.
- 2 **Plan** een dag waarop jij en je partner(s) aanwezig zijn.
- 3 **Regel** per groep **1 videocamera**.
- 4 **Lees** dit opdrachtformulier goed door en gebruik daarnaast de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze'.

Alle groepen letten op de volgende aspecten:

- Omgeving
- Houding, plaats en afstand t.o.v. de cliënt
- Taalaanbod

Neem deze aspecten vóór de opname van de video dus goed door (met behulp van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze')!

Aspect waar speciaal door jullie groep op gelet moet worden:

Uitlokken en aansporen tot communicatie:

- Doe de expressieve communicatievormen uit het repertoire van de cliënt voor (geluiden, bewegingen, gebaren, spraak). Laat de cliënt zien hoe hij kan communiceren. Gebruik in je eigen communicatie niet alleen spraak, maar vooral ook zoveel mogelijk vormen die de cliënt zelf gebruikt of zou kunnen gebruiken om mee te doen aan communicatieve interactie.
- 'Help' de cliënt om zijn beurt in te vullen door:
 - o Modelling: voordoen, visuele hulp, fysieke hulp etc.
 - o Prompten: aanzet geven en aansporen.
- Let erop dat wat je voordoet functioneel is voor de cliënt. Wanneer het voor de cliënt niet van belang is om iets wat jij voordoet te gaan gebruiken, zal hij je niet gaan imiteren.
- Ook het gebruik van voorwerpen kan voorgedaan worden. Kies dan voor een voorwerp dat interessant is voor de cliënt.
 - o Doe voor hoe een voorwerp gebruikt kan worden.
 - o Doe de handeling daarna samen met de cliënt. Begeleid de beweging of de actie.
 - o Lok de cliënt daarna uit om het voorwerp zelf te gaan gebruiken. Dit kan door middel van gesproken taal ('Nu jij' of Doe jij het ook maar') en een verwachtingsvolle uitdrukking op het gezicht maar ook door het de hand van de cliënt naar het voorwerp te brengen.
 - o Verminder je eigen inbreng steeds minder.
- Het is ook hierbij van belang om te wachten op reactie van de cliënt.

Vervolgstappen:

- 5 **Oefen**, voor de opname van het interactiemoment, de aspecten waar jullie groep op moet letten met elkaar en in het contact met verschillende cliënten.
- 6 **Kies** een cliënt met **communicatieniveau 2** waarmee een communicatiemoment op video wordt opgenomen.
- 7 **Beschrijf** op het evaluatieformulier de **cliënt** die jullie hebben gekozen (korte omschrijving, communicatieniveau en communicatieve kenmerken), de **situatie** die op video wordt opgenomen (moment van de dag, spelmateriaal, enz.) en waar jullie op gaan letten (**doel**).
- 8 Zorg voor eventuele **middelen** die jullie nodig hebben voor de opname (denk bijvoorbeeld aan spelmateriaal).
- 9 **Bepaal** welke begeleider gaat filmen en wie er met een cliënt in interactie gaat.
- 10 Neem **5 à 10 minuten** aan videobeelden op.
- 11 Bekijk de videobeelden zelf en vul het **evaluatieformulier** in.
- 12 Lever de video en de ingevulde evaluatieformulieren **een week voor de tweede bijeenkomst** in.

Bijlage G Opdracht F
Formulier bij opdracht voor tweede bijeenkomst
Interactie met een cliënt met communicatieniveau 1

Vorbereidingen:

- 1 Zorg dat je voor de opname op video al meerdere aspecten van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze' in de praktijk hebt toegepast. Dit zal de opdracht soepeler laten verlopen.
- 2 **Plan** een dag waarop jij en je partner(s) aanwezig zijn.
- 3 **Regel** per groep **1 videocamera**.
- 4 **Lees** dit opdrachtformulier goed door en gebruik daarnaast de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze'.

Alle groepen letten op de volgende aspecten:

- Omgeving
- Houding, plaats en afstand t.o.v. de cliënt
- Taalaanbod

Neem deze aspecten vóór de opname van de video dus goed door (met behulp van de hand-out 'Communicatieve benaderingswijze')!

Het aspect waar speciaal door jullie groep op gelet moet worden is:

Aanbieden van prikkels.

- Laat de cliënt (nieuwe) zintuiglijke prikkels ondergaan. Kies voor iets om te horen, te zien, te proeven, te ruiken óf te voelen. Waak voor het kiezen van iets dat te veel zintuigen tegelijk prikkelt. Eén of twee zintuigen tegelijk prikkelen is voldoende.
- Laat de cliënt wisselende ervaringen opdoen met het voorwerp of de activiteit, waardoor hij zich bewust wordt van verschillende verwachtingen die horen bij bepaalde voorwerpen/activiteiten.
- Stel de cliënt ook in de gelegenheid om zintuiglijke prikkels te veroorzaken. Laat hem dus ook zelf initiatief nemen m.b.t. het voorwerp of een activiteit.
- Neem de rust en de tijd voor de cliënt.
- Verwoord (wanneer passend) wat er gebeurt. Stel niet teveel vragen aan de cliënt.

Vervolgstappen:

- 5 **Oefen**, voor de opname van het interactiemoment, de aspecten waar jullie groep op moet letten met elkaar en in het contact met verschillende cliënten.
- 6 **Kies** een cliënt met **communicatieniveau 1** waarmee een communicatiemoment op video wordt opgenomen.
- 7 **Beschrijf** op het evaluatieformulier de **cliënt** die jullie hebben gekozen (korte omschrijving, communicatieniveau en communicatieve kenmerken), de **situatie** die op video wordt opgenomen (moment van de dag, spelmateriaal, enz.) en waar jullie op gaan letten (**doel**).
- 8 Zorg voor eventuele **middelen** die jullie nodig hebben voor de opname (denk bijvoorbeeld aan spelmateriaal).
- 9 **Bepaal** welke begeleider gaat filmen en wie er met een cliënt in interactie gaat.
- 10 Neem **5 à 10 minuten** aan videobeelden op.
- 11 Bekijk de videobeelden zelf en vul het **evaluatieformulier** in.
- 12 Lever de video en de ingevulde evaluatieformulieren **een week voor de tweede bijeenkomst** in.

Bijlage H

Evaluatieformulier bij video-opdracht voor tweede bijeenkomst

Naam cursist 1:.....

Naam cursist 2:.....

Naam cursist 3:.....

De letter (A/B/C/D/E/F) bovenaan het formulier is:

Beschrijving van de cliënt

Korte algemene omschrijving van de cliënt:

.....
.....
.....

Communicatieniveau van de cliënt:

.....
.....
.....

Communicatieve kenmerken van de cliënt:

.....
.....
.....

Beschrijving van de situatie

Moment van de dag:

.....
.....

(Spel)materiaal:

.....
.....

Overig:

.....
.....
.....

Doel(en) van de opname (o.a. specifieke aspecten uit de opdracht):

.....
.....
.....

Geef antwoord op de onderstaande punten na het bekijken van de door jullie gemaakte video.

1. Zijn jullie tevreden over de gemaakte videobeelden? Waarom wel/niet?

.....
.....
.....

2. In hoeverre is, volgens jullie, het doel van de opname bereikt?

.....
.....
.....

3. Wat zijn de positieve punten m.b.t. tot de interactie met de cliënt op de video?

.....
.....
.....

4. Beschrijf het moment waarop jullie vinden dat de aspecten uit de opdracht het beste naar voren komen:

.....
.....
.....

5. Geef aan waarom dit, volgens jullie, het beste interactiemoment is.

.....
.....
.....

6. Zijn er ook momenten waarover jullie minder tevreden zijn? Zo ja, beschrijf deze momenten.

.....
.....
.....

7. Wat zouden jullie de volgende keer beter willen doen? Wat zijn leerdoelen?

.....
.....
.....

Bijlage I Hand-out 4

Aandachtspunten bij spel

Iedere cliënt heeft zijn eigen mogelijkheden en beperkingen. Ieder spel vraagt dus om individuele aanpassingen. Zorg voor individuele benadering van cliënten.

De volgende punten zijn van belang bij het (gaan) spelen / aanbieden van een activiteit:

- 1 Zorg voor een **rustige en overzichtelijke omgeving**.
- 2 Zorg voor een **optimale lichaamshouding** van waaruit de cliënt mogelijkheden heeft om te spelen.
- 3 Bepaal per cliënt de **plaats en de afstand** tot de cliënt bij het aanbieden van een activiteit. Houd rekening met zintuiglijke beperkingen en de fase waarin de cliënt zich bevindt (communicatieniveau 1: max. 1 meter; communicatieniveau 2: max. 3 meter).
- 4 Zorg voor **aandacht** van de cliënt, zoek **oogcontact**.
- 5 **Kondig** altijd duidelijk **aan** wat er gedaan gaat worden. *Tel voor de uitvoering van een bepaalde handeling bijvoorbeeld heel overdreven tot drie, zodat de cliënt weet dat er iets gaat gebeuren.*
- 6 **Beperk** de hoeveelheid materiaal. Houd als regel aan: liever te weinig dan teveel prikkels aanbieden.
- 7 Kies voor **materiaal** met sterke '**zintuigprikkelende eigenschappen**' waaraan een ernstig verstandelijk / meervoudige gehandicapte cliënt zich bijna niet kan onttrekken. *Denk bijvoorbeeld aan kraakfolie met een aantrekkelijke kleur. Alleen het neerleggen ervan naast, op of onder een cliënt geeft eigenlijk als vanzelf aanleiding tot bewegen of experimenteren, hoe ernstig de aard van de verstandelijke beperking ook is.*
- 8 **Daag** de (passieve) cliënt **uit** om tot een spelbeleving te komen.
- 9 Houd er rekening mee dat je **lichaamstaal (gebaar), intonatie en melodie van je stem** meer overkomt dan wat je inhoudelijk zegt. *Je kunt gewoon praten, aankondigen dat je eraan komt, vertellen wat je gaat doen en de naam noemen van degene die je tegenover je hebt. Maar denk ook eens aan fluisteren, zingen, neuriën of fluiten.*
- 10 Houd een **rustig tempo**.
- 11 **Nodig** de cliënt **uit** voor een activiteit, geef hem het gevoel enigszins invloed te kunnen uitoefenen op de omgeving. Mensen met een verstandelijke / meervoudige beperking kunnen altijd, hoe ernstig de aard van hun beperking ook is, laten blijken dat ze ingaan op een uitnodiging of niet. *Voorbeeld: als je een activiteit wilt doen met een plumeau, dan kun je die meteen aan de cliënt laten voelen. Maar je kunt ook de plumeau laten zien vanaf een afstand (als de cliënt slechtziend of blind is kun je hem vlak in de buurt heen en weer schudden, zodat je geritsel kunt horen) en er langzaam mee dichterbij komen. Eventueel kun je de plumeau aankleden met een hoedje of pruik en een zonnebril. Afhankelijk van de reactie kom je dichterbij of ga je weer verder weg. Als de lichaamstaal aangeeft dat er interesse is voor het voelen van de plumeau, laat je de plumeau voorzichtig voelen. Is het nog steeds boeiend, kriebel de cliënt er dan mee. Laat de cliënt als dat mogelijk is, zoveel mogelijk zelf doen. Kan dat niet, wees dan extra alert op lichaamstaal en speel daarop in met je aanbod.*

- 12 **Zorg voor herhaling** van ervaringen. Dit biedt de mogelijkheid om te gaan herkennen en misschien wel te voorspellen. Het herhalen van spelactiviteiten, maar ook van de begeleidende liedjes en muziek, geeft vertrouwen, rust en herkenning. Het moment van herkenning laat vaak langer op zich wachten.
Voorbeeld: een vast ritueel terug laten komen (liedje, opzegversje, aanraking, naam noemen) of door altijd dezelfde mascotte te gebruiken (handpop, knuffel, hoed, spelmateriaal). Iedere activiteit kan volgens een vaste herkenbare structuur worden aangeboden: eerst een beginritueel, daarna de feitelijke activiteit en ten slotte een duidelijk afscheid. Indien mogelijk komen daarin elementen van het beginritueel terug, bijvoorbeeld hetzelfde versje met andere woorden.
- 13 **Verwoord** tijdens het spelen wat er gebeurt voor de cliënt. Ook als de cliënt zelf niet praat is het belangrijk dat hij wel taal krijgt aangeboden. En al is de inhoud van de boodschap niet altijd helder voor de cliënt, het stemgeluid is een prettige beleving.
- 14 **Imiteer** geluiden die een cliënt maakt om zo het contact op gang te brengen (als degene tegen wie je praat tenminste niet doof is). Je kunt ook contact maken door het herhalen van onzinwoorden of van klanken die niets betekenen.
Bij het maken van contact begin je altijd op afstand. Maak eerst geluid, noem iemands naam, let op of er beweging of toenadering volgt. Let ook op veranderingen in houding mimiek, lichaamsspanning, ademhaling en het maken van (andere geluiden). Kijk kortom of er iets verandert in de lichaamstaal. Reageert iemand niet, probeer dan dichterbij geluid te maken (bijvoorbeeld door noemen van de naam) of een beweging te laten zien. Als laatste laat je een verstandelijk/meervoudig gehandicapte cliënt pas voelen dat je er bent. Dat hoeft niet altijd door aanraking, maar kan bijvoorbeeld ook door zachtjes op de hand te blazen.
- 15 Zorg voor **afwisseling**. Wissel momenten van samenspelen af met momenten waarop het de cliënt zelf met iets bezig is.
- 16 **Stimuleer** het contact met andere cliënten. De **opstelling** van de cliënten in de ruimte is hierbij een aandachtspunt.
- 17 Het is absoluut zinvol om alle activiteiten nadrukkelijk (**overdreven, expressief**) onder de aandacht te brengen en om gebruik te maken van spanning, in afwisseling met ontspanning. *Er kan best een extra schepje bovenop: hoe expressiever, hoe groter de kans dat de cliënt erdoor wordt uitgenodigd om te gaan reageren. Maak bijvoorbeeld bij het voorlezen van een verhaal er geluiden bij. Of laat, als er iets valt, dat dan gerust nog vijf keer 'vallen'. Maak eens gebruik van een verrassingseffect door het materiaal bijvoorbeeld in een koffer of tas te stoppen. Schud eerst met de koffer, laat het geluid horen en haal met veel gefriemel het materiaal eruit. Laat het bijvoorbeeld nog vastzitten tussen het deksel. Stop het materiaal na afloop van de activiteit weer (op dezelfde manier) terug in de koffer. Sommige cliënten zijn heel gevoelig voor dit soort grapjes. Bij het opbouwen van spanning (iets dichterbij laten komen, heel duidelijk aankondigen met mimiek en woorden dat er iets spannends gaat gebeuren) is het belangrijk om ook voor ontspanning of ontlading te zorgen (door het 'iets' weg te laten gaan of af te sluiten met een rustig moment).*
- 15 Let op (veranderde) **mimiek, geluiden, houding, spierspanning, ademhaling en zweten**. Houd oren en ogen goed open en probeer om de activiteit zo goed mogelijk af te stemmen op de cliënt. Denk nooit 'Wat sta ik raar te doen'. Als je erin slaagt om een (zeer) ernstig verstandelijk gehandicapte cliënt te boeien en plezier te laten beleven, is dat bijzonder zinvol!

Aanvulling:

- Houd in de materiaalkeuze ook rekening met lichamelijke beperkingen.
 - o Bij veel cliënten zijn de lichaamsbewegingen ongecontroleerd. Dit vraagt om een zorgvuldige, stevige bevestiging van speelgoed, omdat anders bij elke beweging het materiaal buiten het gezichtsveld komt.
 - o Sommige cliënten hebben weinig kracht. Zij hebben daarom lichte spelmaterialen nodig om beet te kunnen pakken.
- Het eindeloos herhalen van een bepaalde beweging door cliënten, komt regelmatig voor. Voorbeelden hiervan zijn: heen en weer wiegen, handen vlak voor de ogen bewegen of knarsetanden. Deze sensatie heeft meestal een geruststellende werking (behoefte aan veiligheid). Het kan ook een reactie zijn op momenten van verveling. Het aanbieden van een afleidende activiteit kan het voortdurend herhalen van een beweging doorbreken, soms tijdelijk, soms voor een langere periode.

Bijlage J Hand-out 5

Spel- en belevingsniveaus volgens Vermeer/ Scholten

Er zijn verschillende soorten spelniveaus te onderscheiden. Strikte scheidingen tussen spelniveaus zijn moeilijk aan te geven. Het ene spelniveau eindigt niet, waar het andere begint. Sensopatisch spelen komt bij alle spelniveaus voor en manifesteert zich gedurende de hele menselijke levensloop.

Spelend bewegen (0 – 2 jaar)

Bewegingen die door een baby worden gemaakt: bewegingen met handjes en voetjes, bellen blazen, stoeien, kruipen en dergelijke. Al deze bewegingen gaan met plezier en ontdekkingen gepaard. Ook het spelen met reactiespeelgoed wordt hieronder verstaan: rammelaar, babygym, muziekdoosje, mobile, duikelaars e.d..

Sensopatisch spel:

Spelend omgaan met vormloos materiaal: water, zand, klei, verf; maar ook lijfelijke ervaringen: rollen in gras, warmte en kou voelen, met scheerschuim smeren, voelen in een bak met rijst, macaroni of bonen. Cliënten met een belevingsniveau van 0-2 jaar beleven vooral plezier aan water. Zand, klei e.d. verdwijnen al gauw in de mond.

Spelend omgaan met voorwerpen (1 – 2 jaar)

De functie van speelgoed wordt ontdekt: een bal kan rollen, een auto kan rijden, blokjes kunnen uit een kar en er weer in.

Sensopatisch spel:

Water in combinatie met gieter, trechter, flesjes, eendjes; zand in combinatie met schep, emmer, vormpjes, kiepauto; verf met kwast; kleurkrijt; rijst en macaroni in combinatie met weegschaal of bakjes.

Spelend construeren (2 – 3 jaar)

Van onderdelen een geheel maken: een toren bouwen, een ketting rijgen van drukkrallen; treinrails neerleggen; lego; nopper.

Sensopatisch spel:

Tekenen, knippen, plakken, kleuren, verven, knutselen.

Fantasie- en rollenspel (3 – 4 jaar)

Van imitatie van gedrag van volwassenen met concrete voorwerpen (functioneel spel) overgaan tot doen-alsof: fantasie- en rollenspel, bijvoorbeeld doktertje spelen, vader- en moedertje, winkeltje. De communicatie met anderen via taal (andere kinderen, volwassenen die het spel begeleiden) komt meer centraal te staan.

Succes- en gezelschapsspelen (vanaf 5 à 6 jr):

Oudere kleuters leren regels volgen over op de beurt wachten; regels over hoeveel stappen je mag zetten met je poppetje; echt samenspel met memory, domino of kegelen.

'Ruwe' indeling:

Spelend bewegen	→ communicatieniveau 1
Spelend omgaan met voorwerpen	→ communicatieniveau 2
Spelend construeren	→ communicatieniveau 3
Fantasie- en rollenspel	→ communicatieniveau 4
Succes- en gezelschapsspelen	→ communicatieniveau 4
Sensopatisch spel	→ voor alle communicatieniveaus en voor zowel kinderen als volwassenen.

Bijlage K Hand-out 6

(Spel)adviezen en ideeën m.b.t. stimuleren van communicatie

De speladviezen en ideeën zijn bruikbaar voor cliënten die communiceren op niveau 1 en 2 (zie hand-out 'Communicatieniveaus'). Niet alle adviezen en ideeën zullen op elke cliënt van toepassing zijn. Samen met de logopedist kan besproken worden welke ideeën op een cliënt van toepassing zouden kunnen zijn.

Adviezen en ideeën voor communicatieniveau 1

Hoofddoel voor cliënten met communicatieniveau 1:

Verbeteren van de interactie met de cliënt.

Communicatieve functie:

Aandacht voor personen en voorwerpen.

Voorbeelden van werkvormen:

- Leid de handen van de cliënt naar je gezicht en help de cliënt hetgeen hij ziet aan te raken en te verkennen. Dit kan goed wanneer de aandacht van de cliënt is afgedwaald. In plaats van de handen van de cliënt naar je gezicht te leiden kun je de handen ook leiden naar voorwerpen.
- Wanneer het een cliënt niet lukt zijn aandacht te vestigen (na verbale poging 'Kijk...kijk...kijk') probeer dan een andere benaderingswijze zoals aanraking of de toon van uw stem veranderen.
- Laat de cliënt zien dat je er bent door de cliënt te roepen wanneer hij je nadert, je armen uit te steken, of een fles of lepel te laten zien voor het voeden. Op die manier help je om de cliënt meer alert te laten worden op wat er om hem heen gebeurt.
- Besteed aandacht aan het observeren van de cliënt om uit te vinden naar welke dingen hij kijkt, naar welke dingen zijn interesse uitgaan.
- Zorg voor juiste afstand tot de cliënt. Het is belangrijk dat de begeleider steeds dichtbij de cliënt is. Voor cliënten die communiceren op niveau 1 geldt maximaal een afstand van 1 meter tussen cliënt en begeleider. Hoe groter de afstand, hoe meer informatie zoals mimiek, lichaamshouding, uitdrukking van ogen verloren gaat.

Communicatieve functie:

Opmerken dat een activiteit onderbroken wordt.

Deze functie is altijd een reactie, omdat de begeleider eerst iets moet doen (stoppen). De cliënt is met zijn aandacht bij de begeleider en doet iets om te laten merken dat hij weet dat de begeleider gestopt is met de activiteit waaraan zij samen bezig waren. De cliënt op dit niveau hoeft de begeleider niet duidelijk te verzoeken om door te gaan.

Communicatieve functie:

Beurtnemen tijdens een activiteit.

Voorbeelden van werkvormen:

- *Beurtnemen met geluiden:* Imiteer het geluid dat de cliënt maakt, pauzeer en kijk verwachtingsvol naar de cliënt. Maak duidelijk dat hij weer aan de beurt is.

- *Beurtnemen met handelingen en met speelgoed:* In het begin zeer gestructureerd: '(naam begeleider)s beurt Joris' beurt.... (naam begeleider)s beurt' etc. Betrek er zo mogelijk nog een derde persoon bij. Als de cliënt eenmaal aandacht heeft voor het spel en er plezier aan beleefd kun je de hulp verminderen. Bied de cliënt de gelegenheid om vooraf te bedenken wie er als volgende aan de beurt is en om *zelf te beginnen* en een beurt te geven of nemen. Betrek het beurtnemen bij een aantal verschillende dagelijkse activiteiten, zodat de cliënt beurtnemen niet gaat verbinden met bepaalde stukken speelgoed of speciale momenten van de dag.

Voorbeelden van activiteiten voor beurtnemen zijn: klappen, wuiven, op tafel slaan, op de deur kloppen, op het zand slaan, met water spetteren, het gezicht bedekken tijdens een kiekeboe-spelletje, om de beurt geluid maken.

Communicatieve functie:

Accepteren van een aangeboden voorwerp.

Deze functie is ook altijd een reactie, omdat de begeleider eerst iets doet (iets aanbieden). De cliënt probeert een voorwerp aan te pakken dat de begeleider aanbiedt of maakt duidelijk dat hij het aanbod van de begeleider accepteert.

Voorbeeld van een werkvorm:

- *Sensopatisch spelen:* De begeleider introduceert sensopatisch spel met vormloos materiaal waar de cliënt een voorkeur voor heeft. Een teiltje met water kan gebruikt worden om er met de handen in te bewegen of om er water uit te scheppen met een bakje. Een beetje speeldeeg of klei kan gebruik worden om er kuiltjes met de vingers in te duwen. Modder of vingerverf kan gebruikt worden om mee te smeren. De begeleider doet de activiteit voor waarvan hij/zij verwacht dat de cliënt het leuk zal vinden. De begeleider geeft de cliënt de gelegenheid om de activiteit uit te voeren. Wanneer de cliënt de activiteit begint te herkennen na introductie van het materiaal, vertraagt de begeleider de activiteit zodat de herkenning volledig wordt. Hierna kan bepaald worden of de cliënt de activiteit accepteert. Vervolgens wordt het spelletje weer gespeeld.

Sensopatisch spelen is voor alle leeftijden geschikt, cliënten uit het autistisch spectrum reageren vaak niet enthousiast op sensopatisch materiaal.

Hoe kun je de (vocale) communicatie van de cliënt ondersteunen of stimuleren?

- Eerst contact maken door elkaar aan te kijken (ook op schoot met de gezichten naar elkaar toe!).
- Je kunt het brabbelen stimuleren door steeds terug te b(r)abbelen, ook al zegt de cliënt nog niks terug.
- Als bepaalde voorwerpen, geluiden of ruimtes, het brabbelen stimuleren, dan moeten die bij herhaling worden aangeboden. Als bijvoorbeeld de badkamer klanken zo lekker laat galmen en de cliënt hierdoor gestimuleerd wordt ook te brabbelen ga dan eens wat vaker met de cliënt in de badkamer zitten.
- Elke communicatievorm moet worden beloond. Dus ook kijken naar, lichamelijk contact zoeken, wijzen, klanken maken en het laten zien van een voorwerp. Pas dan kan de cliënt die communicatievorm ook bewust gaan gebruiken.
- Allerlei mimische spelletjes kunnen nuttig zijn. Vooral wanneer je merkt dat de cliënt daar interesse voor heeft en soms zelfs een poging doet het te imiteren. (Bijvoorbeeld; samen voor de spiegel gekke gezichten maken; wolkjes blazen op de spiegel; mond open/dicht, ogen open/dicht, enz.)

Spelletjes om contact en interactie tot stand te brengen:

- Op schoot, *klap-*, *zang-*, *bewegingsspelletjes* doen. De cliënt uitnodigen om samen te spelen. Bijvoorbeeld door je handen op te houden, door bepaalde bewegingen weg te laten, zodat de cliënt die kan invullen.
- *Samen* met een voorwerp spelen. Om de beurt dingen doen. De cliënt leert dat je samen iets kunt doen en dat je om de beurt een inbreng hebt. Net als bij communicatie.
- *Samen* de ruimte ontdekken en daarbij voorwerpen voelen, ernaar kijken, benoemen en erover praten.
- *Samen* voor de spiegel: bewegen, gezichten trekken, schminken, mimiek- en blaasspelletjes enzovoorts.
- *Stoeien, kietelen, knuffelen*: probeer de cliënt zelf zoveel mogelijk initiatief te laten nemen. Samen in een boekje kijken en erover praten of er allerlei geluiden bij maken. De voorwerpen op de plaatjes in de ruimte (in het echt dus) opzoeken.

Adviezen en ideeën voor communicatieniveau 2

Hoofddoel voor cliënten met communicatieniveau 2:

Intentionaliteit van de cliënt en het uitdrukken van intenties vergroten.

Communicatieve functie:

Weigeren / protesteren / afwijzen.

Voorbeelden van werkvormen:

De cliënt weigert eten dat hij niet lekker vindt:

- De begeleider biedt de cliënt iets te eten aan waarvan hij/zij weet of vermoedt dat de cliënt er een afkeer van heeft. Zodra de cliënt een afwijzende reactie laat zien, doet de begeleider dit gedrag na, hoe minimaal de afwijzing ook zichtbaar is. De begeleider overdrijft de afwijzende reactie van de cliënt en zet meteen daarna dat, wat de cliënt weigerde, weg. De begeleider zegt daarbij eventueel duidelijk 'bah' en schudt in ieder geval nadrukkelijk het hoofd. Variatie van deze werkvorm is mogelijk door de cliënt bijvoorbeeld citroensap te laten proeven.
- De begeleider vraagt aan een ouder of een andere begeleider/vrijwilliger of deze haar/hem en de cliënt om de beurt een stukje fruit wil geven. De begeleider weigert bepaalde stukjes fruit door ze aan de kant te leggen en daarbij een geluid met een afwijzende intonatie te maken. Na verloop van tijd biedt de ouder/ tweede begeleider de cliënt een stuk fruit aan dat hij niet lust. Als de cliënt het stuk fruit niet in de mond doet en weer teruglegt, maakt de begeleider hetzelfde afwijzende geluid. Vervolgens geeft de ouder/tweede begeleider een stukje fruit aan de cliënt dat hij wel lekker vindt.

Op dezelfde manier (door afwijzende geluiden te maken, nee te zeggen en het hoofd te schudden) kunnen begeleiders cliënten aanleren:

- Een activiteit te weigeren;
- Een niet favoriet speelgoed of een niet favoriet voorwerp te weigeren.

Communicatieve functie:

Vragen om een voorwerp of actie.

Voorbeelden van werkvormen:

De cliënt kan vragen om een activiteit:

- Wanneer de cliënt bij een schommel of iets anders staat waar het mogelijk op of in wil, richt de begeleider de blik afwisselend op het voorwerp en de cliënt en laat de schommel (of een ander voorwerp) licht bewegen als de cliënt ernaar kijkt. De begeleider demonstreert de functie van de activiteit die de cliënt 'wil' vooraf. De cliënt kan zich zo bewuster worden van de eigen intentie. Daarna vraagt de begeleider: 'schommelen?' of '(wil je) erop?'. De begeleider kijkt verwachtingsvol uit naar een reactie en verwoordt een reactie met de woorden: 'jij wilt...' en voert de activiteit uit. Terwijl de cliënt schommelt, verwoordt de begeleider nogmaals wat de cliënt wilde.
- Dezelfde werkvorm kan gebruikt worden bij het vragen om bewegingsspelletjes (handen pakken om te springen) of het zingen van liedjes (bijvoorbeeld 'klap eens in de handjes' als het kind bij het horen van een liedje in de handen gaat klappen).

Wanneer een volwassen cliënt lijkt te genieten van knuffelen, moet de begeleider het gedrag van de persoon interpreteren om te zien wanneer deze het knuffelen zoekt. Wanneer de persoon bijvoorbeeld tegen de begeleider aan komt leunen, kan de begeleider hem kort

knuffelen en zeggen: 'Jij wilt knuffelen, he?' De volwassen cliënt kan zo iedere keer gestimuleerd worden om zijn wens duidelijker uit te drukken.

De cliënt kan vragen om drinken:

- Zorg ervoor dat er iets te drinken binnen het gezichtsveld staat. Maar zo dat de cliënt er zelf niet bij kan. Vervolgens wijs je naar de fles en zegt: "(Naam van de cliënt) drinken?". Als de cliënt hierop reageert, krijgt hij te drinken.
- Een volgende stap is de cliënt te laten ervaren dat hij door middel van wijzen duidelijk kan maken dat hij wil drinken. Je doet dat door de hand van de cliënt te pakken en samen te wijzen.
- Een derde stap is zelf het voorbeeld geven door de fles te pakken en zelf te gaan drinken terwijl de cliënt een leeg glas voor zich heeft. Mogelijke reacties van de cliënt daarop kunnen zijn: ook wijzen, je hand pakken, de fles pakken, het glas pakken. Op al deze reacties reageer je met het geven van een slokje drinken (= beloning).

Uitlokken van: Om voorwerpen vragen:

- Leg het favoriete speelgoed van cliënt zo neer dat het dat zien kan maar er niet bij kan. Wanneer de cliënt begint te sputteren en moeite doet om bij een stuk speelgoed te komen dan kom je er tussen en vraag je 'Wil je de bal?'.
- Wanneer de cliënt iets te eten krijgt kun je zijn eten of zijn beker buiten zijn bereik houden totdat het naar je kijkt en een geluid of gebaar maakt. Bijvoorbeeld: Als je normaal gewend bent het bordje met een boterham voor de cliënt neer te zetten, houd je het nu op een halve meter afstand en wacht je tot de cliënt ernaar reikt, geluid maakt wijst of je hand pakt. Geef niet de hele boterham in 1 keer, maar bijvoorbeeld alleen vier stukjes, zodat je hetzelfde enkele keren kunt herhalen.
- Elke reactie in de richting van het doel (het leren communiceren) moet je onmiddellijk belonen: de cliënt krijgt wat hij 'vraagt'. Bijvoorbeeld: Wanneer de cliënt naar het bordje reikt, dan geef je dat onmiddellijk, terwijl je zegt: "Goed zo, lekker eten!" en je aait hem over zijn hoofd.
- Geleidelijk aan kun je steeds specifiekere geluiden en gebaren leren waarmee de cliënt om de voorwerpen die hij hebben wil kan vragen.

Uitlokken van: Om handelingen vragen:

- Je kunt een activiteit die de cliënt leuk vindt onderbreken. Bijv. ophouden met het duwen van de schommel / rollen van de bal en vragen 'Moet ik doorgaan?'. Wachten op een geluid / beweging voordat je weer door gaat met de activiteit. Dat geluid of die beweging mag in het begin nog volkomen toevallig zijn, maar na een poosje zal hij leren dat er een verband bestaat tussen wat hij doet en wat jij doet.

Vermijd om bij voorbaat dingen aan de cliënt te geven waarvan je weet dat het die wil hebben. Laat hem zich ervan bewust worden dat het communiceren nodig heeft!

Communicatieve functie:

Kiezen.

Deze functie is ook weer altijd een reactie, omdat de begeleider eerst iets doet (een keuze aanbieden). De cliënt geeft een keuze aan tussen twee dingen die de begeleider aanbiedt (bijvoorbeeld door te reiken en/of wijzen of door te blijven kijken naar één van de mogelijkheden nadat beide mogelijkheden gezien, gehoord of gevoeld zijn).

Voorbeeld van een werkvorm:

Voor deze werkvorm moet je de hulp van een andere begeleider inschakelen. Leg verschillende (2 of 3) interessante voorwerpen (speelgoed, fruit, broodbeleg etc.) op tafel, buiten bereik van de cliënt maar wel in het blikveld. Modelleer zelf hoe je een keuze maakt door naar het voorwerp te kijken of te wijzen. De hulpbegeleider geeft je het voorwerp waarnaar je kijkt of wijst (beloning) en jij gaat er mee spelen of eet het op. De cliënt ziet op deze manier dat wijzen en kijken functioneel is. Help de cliënt in het begin eventueel met wijzen en beloon hem voor zijn pogingen. Laat je hulp langzaam afnemen en stimuleer de cliënt om het zelf te doen.

Je kunt op communicatieniveau 2 ook foto's en plaatjes van voorwerpen of activiteiten gebruiken. Begin altijd met die dingen die belangrijk zijn voor de cliënt, bijvoorbeeld eten, stoeien, muziek. Ook de situaties rond de verzorging kun je gebruiken om communicatie uit te lokken.

Probeer je eisen langzaam en stap voor stap op te voeren; niet teveel tegelijk, veel herhalen en goed aansluiten op het niveau van de cliënt. Als je hierover twijfelt, praat er dan over met de logopedist.

Als een cliënt eenmaal begrijpt wat de bedoeling is, kun je ook op een speelse manier hiermee omgaan.

Bijvoorbeeld door:

- Grapjes te maken: je doet net of je de cliënt niet begrijpt; hij wijst naar de hagelslag en je geeft expres de kaas of zet het hele pak hagelslag op zijn boterham.
- Dingen verstoppert in een doos of onder een doek: eerst zelf de opdracht geven om er iets uit te pakken (d.m.v. foto of gebaar), daarna steeds zelf duidelijk laten maken wat de cliënt uit de doos wil hebben.
- Bekende kinderliedjes zingen en het eind open laten. Wachten op reactie van de cliënt.

Spelletjes om contact en interactie tot stand te brengen:

- Spelletjes rond het *lichaamsschema*. Zo kun je samen voor de spiegel lichaamsdelen aanwijzen of schminken.
- *Praten* over datgene waar je mee bezig bent. Uiteraard ook laten zien waarmee je bezig bent. De gesproken taal visueel ondersteunen!
- *Stoeien, kietelen, knuffelen*: probeer de cliënt zelf zoveel mogelijk initiatief te laten nemen. Samen in een boekje kijken en erover praten of er allerlei geluiden bij maken. De voorwerpen op de plaatjes in de ruimte (in het echt dus) opzoeken.
- Ook *beurtnemen* is voor cliënten met communicatieniveau 2 van belang om de interactie te stimuleren. Voorbeelden:

Kinderen

- Samen een toren bouwen
- Om de beurt een blok in een doos laten vallen
- Het haar van de pop kammen
- Iemand kietelen
- Om en om uit een kopje drinken (doen alsof)
- Tekenen met een kleurpotlood
- Zand in een emmer scheppen
- Een gek gezicht trekken
- Een steentje in het water gooien

Volwassenen:

- De cake-mix roeren
- Piano spelen
- Domino: blokjes op een rij en omgooien.

Bijlage L

Opdrachtenkaartjes bij activiteit 3 (bijeenkomst 2)

ROL 1A

Speel een kind met spelniveau: Spelend bewegen.
Je uit je door middel van bewegingen met handen en voeten. Je bent geïnteresseerd in speelgoed dat geluid maakt.

ROL 1B

Jij bent de begeleider van een kind met spelniveau: Spelend bewegen.
Het kind, dat cursist A speelt, vindt het spelen met speelgoed dat geluid maakt erg interessant.
Gebruik een rammelaar of een muziekdoosje om de aandacht van het kind op jezelf te richten.
Volg de interesses van het kind.

ROL 2A

Speel een kind met spelniveau: Spelend omgaan met voorwerpen.
Je rolt samen met de begeleider een bal heen en weer. Leef je in in het niveau!
Het heen en weer rollen moet door de begeleider uitgelokt worden. Beurtnemen met het gebruik van een voorwerp past bij dit niveau. Jij bent nog aan het ontwikkelen om zowel aandacht voor de begeleider als aandacht voor de bal te hebben.

ROL 2B

Jij bent de begeleider van een kind met spelniveau: Spelend omgaan met voorwerpen.
Je probeert om, om de beurt, met het kind de bal over te rollen.
Probeer mee te gaan in het spel en volg het kind hierin.

ROL 3A

Speel een volwassen cliënt die spelend omgaat met voorwerpen.
Je bent bezig met een sensopatisch spel, namelijk met een kwast verven op een groot vel papier. De begeleider wil nog wat meer rode verf op je papier doen, maar jij wilt dit helemaal niet! Probeer dit zonder taal over te brengen.

ROL 3B

Jij bent de begeleider van een volwassen cliënt die spelend omgaat met voorwerpen. De cliënt is bezig met het verven met een kwast op een groot vel papier. Hij heeft naast groen nog weinig kleuren gebruikt. Jij vindt dat er ook nog wel wat rode verf op het papier mag.

ROL 4A

Speel een jongvolwassen autistische cliënt die spelend construeert.
Je speelt met lego en maakt een garage voor je miniatuur Ferrari. De begeleider helpt je bij het bouwen van de garage, hij is al heel groot en je hebt nog meer lego-stenen nodig. Deze staan echter in de kast en die is op slot.

ROL 4B

Je bent een begeleider van een jongvolwassen autistische cliënt die spelend construeert.
Jullie bouwen samen een garage om speelgoedauto's in te parkeren.

ROL 5A

Speel een volwassen cliënt die spelend construeert.

Je bent bezig met een sensopatisch spel, namelijk plakken. Er staan verschillende potten met wol, confetti, macaroni, kleine rietjes, enz. op tafel. Je hebt een papier met verschillende vakjes erop voor je liggen. In alle vakjes mag iets anders geplakt worden. Je moet steeds aan de begeleider vragen of je het volgende soort materiaal krijgt.

ROL 5B

Jij bent een begeleider van een volwassen cliënt die spelend construeert. De cliënt is bezig met een sensopatisch spel, namelijk plakken. In elk vakje op het papier van de cliënt mag iets anders geplakt worden. Er staan verschillende potten met materiaal op tafel, de cliënt moet aan jou vragen of hij iets uit een andere pot mag pakken. Jij laat de cliënt steeds uit meerdere potten met materiaal kiezen.

ROL 6A

Speel een kind dat sensopatisch speelt (op het spelniveau Spelend bewegen).

De begeleider introduceert een sensopatisch spel met scheerschuim. De begeleider doet de activiteit voor en smeert het scheerschuim op tafel. Jij hebt dit nog nooit eerder gedaan en hebt in het begin moeite om met het schuim te spelen.

ROL 6B

Jij bent een begeleider van een kind dat sensopatisch speelt op het spelniveau Spelend bewegen.

Je wilt met de cliënt met scheerschuim gaan spelen en smeert dit op de tafel. Je doet voor wat de bedoeling is, lokt activiteit uit en geeft de cliënt de gelegenheid om de activiteit uit te voeren. Je herhaalt je stappen wanneer dit nodig is.

Evaluatieformulier

Cursus 'Bewust communiceren' Stichting De Driestroom

Dit formulier s.v.p. invullen aan het eind van de tweede bijeenkomst van de cursus.

Datum eerste bijeenkomst: _____
Datum tweede bijeenkomst: _____

Per vraag slechts één hokje aankruisen s.v.p.

1. Over de cursus in zijn geheel ben ik
zeer ontevreden

a	b	c	d	e

 zeer tevreden
2. Over de organisatie (aankondigen van programma, uitreiken lesmateriaal, e.d.) ben ik
zeer ontevreden

a	b	c	d	e

 zeer tevreden
3. Sloot de inhoud van de cursus aan bij uw voorkennis / ervaringsniveau?
nee, heel slecht

a	b	c	d	e

 ja, heel goed
4. Hoe vindt u de duur van de cursus (c = goed)?
veel te kort

a	b	c	d	e

 veel te lang
5. Hoe vindt u de groepsgrootte van de cursus?
veel te groot

a	b	c	d	e

 veel te klein
6. Was er voldoende variatie in werkvormen?
nee, veel te weinig

a	b	c	d	e

 ja, heel goed
7. Hoe vond u de verhouding tussen theorie en praktijk (oefeningen, casussen, opdrachten)?
teveel theorie

a	b	c	d	e

 teveel praktijk
8. Is de inhoud van deze cursus toegesneden op uw praktijksituatie?
nee, veel te weinig

a	b	c	d	e

 ja, ruim voldoende
9. Werd u door het optreden van de cursusleider gestimuleerd tot actieve deelname?
nee, veel te weinig

a	b	c	d	e

 ja, ruim voldoende
10. Zijn de doelstellingen van de cursus voor u gerealiseerd?
nee, helemaal niet

a	b	c	d	e

 ja, volledig

11. Is uw kennis m.b.t. de onderwerpen die in de cursus behandeld zijn, verbeterd?

nee, helemaal niet

a	b	c	d	e

ja, heel veel

12. Heeft u in de cursus vaardigheden geleerd die u in de praktijk kunt toepassen?

nee, helemaal niet

a	b	c	d	e

ja, heel veel

13. Zou u collega's aanbevelen deze cursus te volgen?

nee, zeker niet

a	b	c	d	e

ja, beslist

14. Wat waren de sterke kanten van de cursus?

.....

.....

.....

.....

15. Wat waren de zwakke kanten van de cursus?

.....

.....

.....

.....

17. Heeft u wensen en/of ideeën ten aanzien van onderwerpen voor nieuw cursusaanbod?

.....

.....

.....

.....

18. Heeft u verder nog vragen en/of opmerkingen?

.....

.....

.....

.....

Vriendelijk bedankt voor uw medewerking!

Bewijs van deelname

'Bewust communiceren'

Cursus binnen Stichting De Driestroom

Cursusleider: _____

verklaart dat: _____ (naam cursist)

geboren _____ te _____

in het jaar _____ aan deze cursus heeft deelgenomen.

Handtekening cursusleider:

Handtekening cursist(e):